

جغرافیا و روابط انسانی، بهار ۱۴۰۳، دوره ۶، شماره ۴، صص ۷۶۳-۷۳۲

تاریخ‌نگاری شهری با گذری بر واکاوی جغرافیای پدافند محیطی و روند شکل‌گیری کلان‌شهر کرمانشاه

- کیومرث ملکی^{۱*}، محمدرضا پورمحمدی^۲، هانیو یوسفی شهیر^۳، بهزاد مسعودی اصل^۴، محمدرضا کرمی^۵
- ۱- پژوهشگر پسادکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز، دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، تبریز، ایران، kioumars.maleki@tabrizu.ac.ir
- ۲- دانشگاه تبریز، دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی، استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، تبریز، ایران
- ۳- دانشگاه آزاد مرند، مدرس گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، مرند، ایران-
- ۴- دکتری تخصصی معماری منظر شهری، معاونت شهرسازی و معماری شهرداری کلان‌شهر کرمانشاه، کرمانشاه، ایران-
- ۵- دانشگاه پیام نور تهران، استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، تهران، ایران-

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۴

چکیده

شهرها از دیرباز رشد و توسعه خود را از فکر و اندیشه طراحان اولیه خود گرفته‌اند و برنامه ریزان شهری نیز قطعاً الگوی ساخت شهر را متناسب با جغرافیای محیطی وفق داده‌اند و از آن الگو گرفته‌اند که تعداد این‌گونه شهرها در اعصار تاریخی مشهود و توسعه کالبدی این شهرها در پهنه این سرزمین خود گویای این مهم است. کرمانشاه نیز از این جغرافیای محیطی مستثنی نبوده و الگوی دفاع محیطی را به یادگار دارد. کلان‌شهر کرمانشاه بزرگ‌ترین شهر منطقه غرب ایران بوده و به لحاظ موقعیت مکانی ویژه تنها شهر بلامنازع این خطه محسوب شده که از حوزه نفوذ بسیار وسیعی برخوردار است. شهر کرمانشاه طی قرون متمادی از مراکز مهم مبادله و یکی از کانون‌های شهری بااهمیت بوده است و امروزه نیز به لحاظ تعداد جمعیت شهرنشین کشور در رده نهم کشوری قرار دارد. نقش ارتباطی و سوق‌الجیشی کرمانشاه به‌عنوان یک دژ دفاعی و مستحکم در غرب کشور عرضه اندام کرده است و در ادوار مختلف مورد توجه حکومت‌ها قرار گرفته است. که این مسئله بر این مهم صحنه می‌گذارد که توسعه کالبدی-فضایی کرمانشاه محصول عامل دفاع در ادوار و اعصار مختلف بوده است. در مقاله حاضر با استفاده از مدل آنتروپی شانون، روند این توسعه مورد بررسی قرار گرفته است نتایج بیانگر رشد و توسعه دایره‌وار شهر تا سال ۱۳۳۰ و بعدازآن رشد خطی شهر از سراب طاق‌بستان در ضلع شمالی تا سراب قنبر در ضلع جنوبی تا سال ۱۳۵۰ حکم‌فرما بوده است و از این تاریخ تاکنون رشد فیزیکی شهر در اضلاع غربی و شرقی شهر با احداث شهرک‌های صنعتی و ایجاد محلات مسکونی در این اضلاع باهدف برنامه‌های توسعه‌ای و کمک به آبادانی و عمران سیطره داشته و دارد همچنین در عمل در برخی محدوده‌ها توان توسعه کالبدی نمایان و در برخی زوایا و اضلاع توسعه کالبدی با مشکل مواجه گردیده است که تأثیر عوامل سیاسی-نظامی به‌واسطه نقش‌های طبیعی در توسعه کالبدی فضایی کلان‌شهر کرمانشاه فوق‌العاده مؤثر بوده است.

واژگان کلیدی: تمدن، جغرافیای محیطی، توسعه شهری، آنتروپی شانون، کلان‌شهر کرمانشاه

۱- بیان مسئله و ضرورت تحقیق

در مطالعات شهری اولین کار در مرحله شناخت، تعیین و تعریف تفصیلی محدوده و محیط مطالعه می‌باشد (بحرینی، ۱۳۸۲: ۱۱۶). که به دنبال آن مطالعه روند رشد شهر امری اولاتر است روند رشد فیزیکی شهر در ایران در پی تحولات اجتماعی-اقتصادی دهه‌های قبل، بدون تناسب با ظرفیت‌ها و امکانات طبیعی، پیامدهای ناخوشایندی را در فضای کالبدی-زیستی درون و بافت شهری به وجود آورده است (حسین زاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹). بافت کالبدی شهرها و مناسبات بین شهروندان بر بستری از شرایط زیست‌محیطی و اقلیمی و نظام تولیدی جامعه و با دخالت مؤثر عوامل فرهنگی، گرایش‌های هنری و امکانات فنی شکل می‌گیرد. این اشکال همگام با وقوع تغییر در بنیان‌های اجتماعی، اقتصادی، پیشرفت‌های فنی و تحول گرایش‌های هنری و تکامل نظام‌های ارزشی، پذیرای دگرگونی می‌گردند (صالحی، ۱۳۶۷: ۲۰). بافت شهر ایرانی دارای اجزاء و عناصر و فضاهایی است که چه به‌طور انفرادی و چه جمعی، روابطی اصولی، حساب‌شده را به نمایش می‌گذارد (مشهدی زاده دهقانی، ۱۳۸۵: ۲۶۱). امروزه زیست‌پذیری کلان‌شهرها به‌عنوان یکی از چالش‌های بزرگ جهانی در قرن بیست و یکم تبدیل شده است (علی‌اکبری و همکاران، ۱۳۹۹: ۸۵) شهرها در قرون قدیم و جدید در مکان‌یابی‌های خود وابسته و همبسته عواملی همچون: ۱. شیب ۲. قابلیت اراضی (امروزه بحث درجه‌بندی اراضی کشاورزی مطرح است قبلاً ارتفاعات و خاک‌های سفت و...) ۳. دسترسی به منابع آب ۴. آسیب‌پذیری (از نظر جنگ و دفاع در گذشته ولی امروزه سیل و زلزله و...) ۵. دسترسی به راه‌های ارتباطی؛ بوده‌اند (عظیمی آفداش، ۱۳۹۸: ۳۵۱، ب)). شهر کرمانشاه از مجموعه‌ای از بافت‌های مختلف شهری تشکیل شده و در دوران باستان به دلیل هم‌جواری با فرهنگ‌های عیلامی و کاسی از یک‌سو و فرهنگ‌های بین‌النهرین از سوی دیگر، جایگاه استراتژیکی داشت و می‌توان گفت «شاهراه تمدن‌ها بوده است (افشار سیستانی، ۱۳۷۱: ۵۱۵) که به‌نوعی مکانی هارتلندی از نظر ارتباطی، اقتصادی و مرکزیت مکانی در منازعات و کشورگشایی‌ها و محل نزاع و برخورد حکام و سلاطین تمدن‌ها بوده است و همواره جمعیتی متناسب آن دوره را در خود داشته است و کلان‌شهر کرمانشاه نیز از این امر مستثنی نیست. هدف نوشتار حاضر در درجه اول واکاوی روند شکل‌گیری کلان‌شهر کرمانشاه و در مرحله بعدی بررسی جهات توسعه شهر و محیط جغرافیایی تأثیرگذار بر این می‌باشد.

۲- مبانی نظری

۱-۲- نقش و جایگاه تمدنی شهرها

با گذری بر گذشته تاریخی مراکز تمدن از جمله شهرهای خاورمیانه؛ می‌توان دریافت که متناسب با شرایط و موقعیت سیاسی، نظامی، تجاری، ارتباطی، اهمیت جایگاه و نقش شهرها از حالت‌های زیر جدا نبوده است: ۱. شهرها یا از همان ابتدای احداث و شکل‌گیری به وجود آمده‌اند و رشد و توسعه‌ای حول محور خود داشته‌اند و در واقع با غبار ایام استوار و مستحکم‌تر، درجا سازی شده‌اند (مانند شهر تبریز). ۲. به‌صورت شهری جدید در جوار و به‌صورت پیوسته و در حریم بلافصل و امتداد شهر ویران شده یا کهن رشد و نمو یافته‌اند؛ مانند شهرهایی که سلوکیان و اعراب بعد از حمله در ایران

بنا کردند. ۳. در فاصله نه‌چندان دور با شهر کهن شکل‌گیری مجدد داشته‌اند مانند شیراز و کرمانشاه. ۴. یا به‌طور کلی ویران و فقط اسمی در تاریخ دارند. مانند شهر درنه ۱. بازخوانی، بازنمایی و پی بردن به نقش و موقعیت هر مکان در گذر تاریخ با بررسی اسناد می‌تواند منجر به خلق تصاویر نزدیک به واقعیت از فضای ادوار و شکل توسعه اماکن سکونتگاهی گردد که در تعریفی جامع؛ توسعه ادواری به مقاطع مختلف تاریخی، گسترش فیزیکی سکونتگاه‌ها (اعم از شهر و روستا) که در طرح‌های توسعه شهری مصوب ثبت و یا تحت حاکمیت اداری-سیاسی ارگانی خاص مانند شهرداری مدیریت شده باشند و بعضاً نیز از دیجیتال تصاویر هوایی و ماهواره‌ای ای و...، با روندیابی و ذکر زمان گسترش فیزیکی صورت گرفته باشد و مرجعیت آن‌ها منوط به رشد پیوسته (تنیده و یا الحاق) هر مقطع زمانی به‌صورت مدور یا قطاعی به دوره قبل از خود باشد (غیر از استثناهایی خاص؛ مانند مدیریت شهرداری بر شهرکی خاص در حریم بلافصل خود) اطلاق می‌گردد. نقشه توسعه ادواری دو گونه است: ۱) دوره شکل‌گیری مکانی که همان نام به اطلاق می‌شده است (صرفاً حوزه سیاسی و استحقاقی مورد تأیید تقسیمات سیاسی مورد نظر است) ۲) شکل‌گیری نقاط هم‌جوار و در حریم بلافصل مکانی که همان نام به آن اطلاق شده در واقع به‌نوعی می‌توان گفت نقاط شکل‌گیری هم‌جوار با شهر، نام شهر اصلی را نیز یدک می‌کشند (مانند شهرکی که در حریم یک شهر قرار گرفته است ولی هنوز از نظر تقسیمات سیاسی الحاق به شهر نشده است) نباید فراموش نمود که متناسب با شرایط محیطی، عوامل هدایت‌کننده الگو، روند و توسعه فیزیکی شهرها متنوع‌اند و در گذر زمان بستگی به عوامل مختلفی داشته است: ۱. مکان بهینه و امن جغرافیایی (دوری از بسترهای سیلابی، گسل و...)، ژئومورفولوژی، اقلیم مناسب، خاک حاصلخیز و آب کافی، معادن و منابع زیرزمینی، از جمله عوامل تأثیرگذار طبیعی و دخیل در روند رشد فیزیکی هستند، به‌عنوان مثال غارها و آثار طبیعی از جمله چشمه‌های آب گرم می‌تواند باعث رشد اقتصادی و جذب توریسم و نهایتاً هم باعث رشد و توسعه فیزیکی شهر گردد و هم اینکه مسیر و الگوی رشد شهر را به جهت دیگر سوق دهد. ۲. فعالیت‌های انسانی همگام با برنامه‌های دولتی از قبیل: ایجاد سدها و انواع نیروگاه‌ها، توسعه راه‌های ارتباطی، وجود

۱. درنه شهری بزرگ بوده که آثار آن امروز در منطقه کوهستانی "دولی دره" در شهرستان مرزی ثلاث باباجانی فعلی واقع در استان کرمانشاه قرار داشته است. این شهر پایتخت حکومت‌های درتنگ یا حلوان و بعد از آن باجلان در دوران صفویه و زندیه بوده که برخی آن را مرکز اولیه جاف‌ها می‌دانند. راولینسون با اطمینان آن را همان درنه می‌داند که بطلمیوس از آن نام برده و نیز خاطر نشان کرده که در صورتی که گیندس همان دجله باشد نام آن توسط هرودت به‌صورت $\delta\iota\grave{\alpha}\ \Delta\alpha\rho\nu\epsilon\omega\nu$ ثبت شده است. حاکم مشهور این شهر یعنی قبادخان از مشرق و مغرب تا جایی که گردها می‌زیسته‌اند، از جنوب تا لرستان و از شمال تا حدود مریوان حکومت می‌کرده است. او تنها شاه سلسله خود است که نام و سرگذشت گاه وارون او در اذهان مردم باقی مانده است. دیوارهای ضخیم قلعه‌ای بر فراز روستای درنه و بر روی کوه خَریوان باقی مانده که به قلعه قبادخان مشهور می‌باشد. امروزه درنه روستایی است با دو خانوار برکنار رود کوچک گزره در دامنه شمالی کوه خَریوان و در دامن قلعه قبادخان. شهر درنه به چهار قسمت تقسیم می‌شده که حاکمان سه قسمت دیگر آن وکیل خوانده می‌شدند و تابع حاکم درنه بوده‌اند. این سه قسمت عبارت‌اند از: کزی تحت امر باوَ تَت، دنگی تحت فرمان بهرام بیگ گُو و بردزنجیر تحت فرمان نوشیروان. سرانجام بیماری و سیل چنان شهر را درنوردید که برای همیشه آن را به تاریخ سپرد. ظاهراً بیشتر اهالی امروزی ثلاث باباجانی از بازماندگان ساکنان درنه و اطراف آن می‌باشند (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۱۲ و پورمحمدی و ملکی، ۱۴۰۰).

کاربری‌های معارض از جمله: گورستان‌ها و تصفیه‌خانه‌های فاضلاب و امثالهم؛ الگو و شکل شهر^۱ را جهت‌دهی و گاهاً حتی رشد شهر را متوقف نموده‌اند. ۳. سابقه تمدن و جایگاه خاص تاریخی، فرهنگی، اقتصادی و ... مکان. ۴. تأثیرگذاری ژئوپلیتیک منطقه بر سیاست‌گذاری‌های دولتی در قالب برنامه‌های توسعه شهری (انجام و اجرای طرح‌های جامع، تفصیلی، حمایت‌ها و عدم حمایت‌های دولتی و نهادهای توسعه‌گرا در تسهیل و تسریع ساخت‌وسازها و تغییرات کاربری‌های ناسازگار و مبدل نمودن آن باهدف ممانعت از انزوای محیطی و توسعه و شکل‌گیری محیط‌های سرزنده) و اهمیت و نقش خاستگاه شهر برای دولت‌ها از جمله در سرمایه‌گذاری‌های کلان صنعتی و... مسلماً می‌تواند بر روند رشد شهر و درجه اهمیت مکان برای دولت‌ها و نقشی که مکان در منطقه و فرامنطقه (میزان اهمیت نقش سیاسی-نظامی و... شهر) می‌تواند ایفا نماید؛ تأثیر بگذارد. ۵. سطح فرهنگی-فکری یا طبقه اجتماعی سکنه به همراه تمایلات و اقتضائات زمان، طبقه اقتصادی ساکنان و پتانسیل محیطی آن محدوده در گزینش مکان، اهمیت بسزایی را دارا می‌باشد. ۶. حس تعلق خاطر به مکان و میزان همگرایی و عدم واگرایی سکنه (تنوع و تکثر زبانی، قومی، نژادی و... تأثیرگذار خواهد بود) (ملکی و همکاران، ۱۴۰۲: (ب) ۵). ۷. اتفاقات تاریخی از جمله وقوع جنگ‌ها و حوادث محیطی از قبیل زلزله و... در خاستگاه سکونتی و حوزه تحت نفوذ مکان قطعاً شهر را یا به کلی دگرگون و روبه توسعه پیش می‌برد یا اینکه کلاً متوقف می‌نماید. اما همه موارد به این مهم بستگی دارد که این رخداد در خود مکان رخ داده باشد یا در حوزه و شعاع عمل آن، چراکه به‌عنوان مثال انفجارهای هسته‌ای در یک مکان شاید آن مکان را برای همیشه غیرقابل سکونت نماید. قابل‌ذکر است که مجموعه این عوامل در شکل‌گیری الگوهای رشد شهری و سوق دادن سکنه به مسیرهای بهینه و حتی نگاه سازندگان و معماران قدیمی، طراحان و برنامه‌ریزان شهری امروزی نیز در تهیه و اجرای طرح‌های شهری تأثیری شگرف داشته است. در طرح‌های توسعه شهری مقوله‌های ساخت و بافت شهر در ارتباط با سازماندهی فضای شهری و بهبود محیط‌زیست و زندگی اجتماعی آن‌ها مطرح است. اصولاً ساخت و بافت هر شهری از یک‌سو از مسائل منطقه‌ای تأثیر پذیرفته و از سوی دیگر به فضاهای شهری و شکل‌گیری آن‌ها متکی است. ویژگی‌های اساسی الگوی توسعه فضایی عبارت‌اند از: ۱. عناصر ساختاری شهر (ساخت شهر) ۲. نحوه پیدایش و ویژگی‌های این عناصر ۳. روابط و وابستگی‌های عناصر به یکدیگر (ثابتی منش، ۱۳۸۱: ۷۲). انگلس؛ معتقد است که شهرهای بزرگ میراثی از گذشته هستند که در آینده بایستی کنار گذاشته شوند ولی لوفور معتقد است که؛ تاریخ شهرنشینی از زاویه نیروهایی که بر آن مسلط بوده و فرمان رانده‌اند از سه مرحله: ۱. شهر سیاسی ۲. شهر تجاری ۳. شهر صنعتی، گذر کرده است (عظیمی آقداش، ۱۳۹۸: ۲۸۸-۳۲۲، (ب)). شکل شهرهای دارای قدمت را نمی‌توان خارج از نقش غالب آن‌ها تفسیر کرد چراکه عموماً با توجه به سابقه کهنی که داشته‌اند به شکل شعاعی درآمده‌اند و رشد پیدا کرده‌اند و عامل دفاع و تأمین آب از اهم موارد این نوع از رشد کالبدی بوده است اما در شهرهای خطی نیز به تبعیت از کوه، رودخانه و دریا شاهد توسعه‌هایی بوده‌ایم. در شهرهای شطرنجی همواری زمین، ثبات بالقوه و بالفعل مکان و نقش برنامه‌ریزی بالأخص در دوران جدید تأثیر فراوانی داشته است اما به‌صورت کلی عامل توپوگرافی،

۱. کوین لینچ در تئوری شکل خوب شهر، هفت ارزش یا معیار را برای سنجش شکل خوب شهر مطرح می‌کند، شامل: سرزندگی، معنی، تناسب، دسترسی، نظارت و اختیار، کارایی و عدالت (عظیمی آقداش، ۱۳۹۸: ۷۳، (الف)).

نقش گذرگاهی شهر نیز مزید بر علت بوده است از قدیم‌الایام تا به امروز این رویه در اکثر ساخت‌وسازها بر مکان‌های زلزله خیر رواج داشته و دارد و شهر کرمانشاه از قدیم نمونه‌ای این‌گونه شهرها بوده است در ادامه روند شکل‌گیری و توسعه کالبدی فضایی شهر کرمانشاه باید اشاره نمود عوامل زیادی بر رشد کالبدی شهرها و جمعیت‌پذیری آن‌ها تأثیر گذاشته است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از ۱. مرکز اداری-سیاسی و نقش دهی اداری-سیاسی به شهرها، ۲. توپوگرافی ۳. موقعیت مکانی و ژئواستراتژیکی و سوق‌الجیشی ۴. افزایش طبیعی جمعیت، ۵. افزایش مهاجرت‌های روستا-شهری، ۶. تمرکز فعالیت‌های تجاری، ۷. خدماتی و بازرگانی و سرمایه‌ای در واحدهای شهری ویژه، ۸. تمرکز تأسیسات خدماتی و رفاهی، ۹. سیاست‌ها و برنامه‌های کلان توسعه‌ای هم‌زمان با آغاز بکار دفاتر فنی در وزارت کشور و سرمایه‌گذاری دولت در این‌گونه طرح‌های توسعه شهری و ... از آن جمله هستند که در جاذبه این مکان بی‌تأثیر نبوده است، توپوگرافی جهت و توسعه شهر را به نحوی وابسته به خودکرده، آن‌چنان‌که در برخی تئوریهای شهرسازی در زمینه ساخت شهر، عامل توپوگرافی می‌تواند جهات توسعه شهر را تعیین کنند. (شهر ستاره‌ای یا شعاعی. به بیانی دیگر خصوصیات ناهمواری یک مکان جغرافیایی نه تنها در پراکندگی و یا تجمع فعالیت‌های انسانی مؤثر است بلکه در نهایت یکی از عوامل تأثیرگذار در شکل و سیمای فیزیکی ساخت‌های فضایی نیز بشمار می‌آید. عوارض طبیعی همانند کوه، تپه، دره و یا دیگر پدیده‌های ناهمواری، در جهت گسترش و یا توقف مسیر شهر یا تغییر جهت توسعه شهر نقش مهمی دارند.

۲-۲- کرمانشاه در آیین تاریخی و گذرگاه تمدن

کرمانشاه در زمان ساسانیان به‌عنوان منزلگاهی برای کاروان‌های جاده ابریشم پدید آمد. این شهر و شهرهای دیگر نظیر: کنگاور، صحنه، بیستون، کرند، ماهی دشت و قصر شیرین و ... همگی در فواصل مناسب استراحت کاروان‌ها، از همدیگر قرار دارند که به‌عنوان توقفگاه‌های کاروان‌ها در آن زمان کارکرد داشته‌اند. بعد از وقفه طولانی در دوران صفویه، با به راه افتادن دوباره کاروان‌ها، شهر کرمانشاه به‌عنوان مدخل ورودی ایران اهمیتی دوباره یافت. به‌گونه‌ای که کنسولگری عثمانی در شهر تأسیس شد. کشتی‌های انگلیسی، کالاهای صادره از هندوستان را به بصره و بغداد انتقال می‌دادند و پس از آن این کاروان‌ها بودند که کالاها را از طریق راه کرمانشاه به ایران منتقل می‌کردند و از این شهر تریاک، همدان، نهاوند و بروجرد، قالی و صمغ؛ کردستان و پشم و مازوج و کشمش و خشکبار ملایر و در صورت لزوم گندم و جو به بغداد صادر می‌گردید. علاوه بر این‌ها حرکت مداوم زائران (تا ۶۰ هزار نفر در سال) به‌قصد زیارت عتبات عالیات بر رونق شهر و تجارت افزوده بود. اهمیت اقتصادی بازار کرمانشاه و بی‌توجهی افراد ایلات و عشایر (که بومیان اصلی شهر بودند) به امر دادوستد و تجارت موجب شد که سوداگران و کسبه از شهرهای دیگر چون یزد و اصفهان گلپایگان و همدان و حتی تجار کلیمی بغداد به شهر روی آورند و هسته اصلی بازار و نبض اقتصادی شهر را در دست بگیرند. با این‌حال رونق اقتصادی شهر از میزان معینی فراتر نرفت و نتوانست بازار کرمانشاه را به رتبه‌ای ممتاز در بین بازارهای ایرانی مبدل نماید (برومند سرخابی، ۱۳۸۸: ۷۶) در شهرهای ایران، ارگ در ارتباط فضایی با بازار و مسجد جامع قرار داشته است. این خصوصیت در آثار به‌جامانده بسیاری از قسمت‌های قدیمی شهرها قابل مشاهده است در سمرقند و بخارا ارگ شهر خود بخشی قلعه‌ای بوده

و در مجاور مرکز اقتصادی و مذهبی قرار داشته است در کرمانشاه عمارت دیوان‌خانه در غرب سبزه‌میدان قرار داشته و بازار در جنوب متصل بدان است (مشهدی زاده دهاقانی، ۱۳۸۵: ۲۷۲). تا دوران قاجار بازار کرمانشاه همواره تحت نفوذ شهر همدان قرار داشت؛ اما در دوران قاجار با قرارگیری گمرک غرب در کرمانشاه، بازار کرمانشاه توانست خود را مطرح نماید و نقش عمده‌تری در تجارت کشور بر عهده گیرد. از بررسی کالبدی بازار و نیز عدم وجود عناصری همچون تیمچه و تیم (که مخصوص تجار است) در مقابل فراوانی کاروانسراها (۴۰ عدد) نیز چنین برمی‌آید که تجارت کرمانشاهان در سایه عبور کاروان‌ها بوده است از زمان پهلوی اول به بعد، کرمانشاه با تغییر مسیر ترانزیتی کالا (به واسطه احداث کانال سوئز و راه‌آهن شمال-جنوب که خرمشهر را به بندر ترکمن متصل می‌ساخت) و خاموش شدن زنگ قافله زوار و تغییرات عمده در سیستم اقتصادی، حمل‌ونقل، دادوستد در محدوده کرمانشاهان و عراق محدود گردید، و بازار کرمانشاه نقش فرامنطقه‌ای خویش را از دست داد. در حال حاضر بازار کرمانشاه بسیاری از بخش‌های خویش را از دست داده است، خرید و فروش منحصر به راسته اصلی شده است؛ که آن‌هم اغلب مربوط به روستائیان است. از دلایل آن می‌توان به بسته بودن مرزهای غربی کشور در چند دهه اخیر و در بن‌بست قرار گرفتن کرمانشاه در غرب کشور اشاره کرد (برومند سرخابی، ۱۳۸۸: ۷۶).

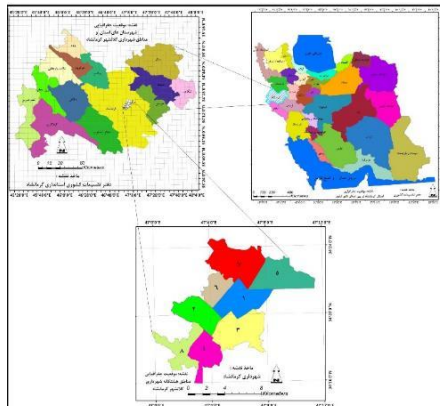
۳- موقعیت جغرافیایی و سیاسی منطقه مورد مطالعه

استان کرمانشاه از لحاظ تقسیمات کشوری به ۱۴ شهرستان، ۳۵ بخش، ۱، ۳۵ شهر و ۸۸ دهستان و ۲۶۲۲ نقطه روستایی دارای سکنه تقسیم شده است (سالنامه آماری ۱۴۰۰: ۲۰). طبق آخرین تقسیمات سیاسی، شهرستان کرمانشاه دارای ۵ بخش، ۱۳ دهستان و ۵ شهر است. شهر کرمانشاه مرکز استان کرمانشاه دارای مساحت ۹۰ کیلومتر و در غرب ایران واقع شده است. شهر کرمانشاه با موقعیت ۳۴ درجه و ۱۹ دقیقه عرض شمالی و ۴۷ درجه و ۷ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ در شرق استان قرار گرفته است (باقرآبادی، ۱۴۰۱: ۱۷۶ و علی‌اکبری و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۲۸ (الف)). شهر کرمانشاه به‌عنوان مهم‌ترین مرکز جمعیتی، سیاسی و کالبدی استان کرمانشاه است که مساحت مناطق شهری آن بالغ بر ۱۱ هزار هکتار هست و دارای ۸ منطقه شهرداری است، بنابر آخرین سرشماری سال ۱۳۹۵ جمعیت آن ۹۴۶۶۵۱ نفر بوده است. اما در سال ۱۳۹۶ با الحاق چند روستا جمعیت این شهر به بیش از یک میلیون نفر رسید و در سال ۱۳۹۷ از طرف وزارت کشور به‌عنوان کلان‌شهر اعلام گردید. کرمانشاه دارای چندین گسل فعال و نیمه فعال هم در داخل شهر، هم در شهرستان هست (عبور سه خط گسلی مهم از مجاورت و داخل محدوده شهر کرمانشاه باعث زلزله‌خیزی این منطقه شهری شده است). نباید از نظر دور داشت که شدت زلزله، عمق کم، ساعت وقوع، طولانی بودن مدت زمین‌لرزه و نزدیکی کانون

۱. بخش‌های باوله، زمکان، دشت ذهاب و جدیداً گودین (واقع در شهرستان کنگاور قرار است ایجاد شود) به تقسیمات سیاسی استان اضافه شده‌اند.

زلزله به شهر موجب خسارات فراوان می‌گردد که زلزله‌های تاریخی گویای این مهم است (ملکی و همکاران، ۱۴۰۲: ۵، الف).

نقشه ۱: موقعیت جغرافیایی مورد مطالعه مأخذ: (علی‌اکبری و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۲ (ب))

جدول ۱: جمعیت شهر کرمانشاه در سرشماری‌ها و برآورد سیاحان مختلف

سرشماری عمومی نفوس و مسکن										لرد	خاز	مکد	کینز	باکیز	مأخذ			
										کرز	م	ونالد		گهام				
										ن	پیشا	کینیر						
										ب								
۱۳۹۵	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۸۰	۱۳۷۵	۱۳۷۰	۱۳۶	۱۳۵	۱۳۴	۱۳۳	۱۳۲	۱۲۸	۱۲۷	۱۲۶	۱۱۹۲	۱۸۱	۱۸۱	۱۸۰۷	سال
		۵				۵	۵	۵	۵	۰	۲	۱	۹	۶	۳			
946	851	۸۰۱	693	624	56۰	۲۹۰	۱۸۷	۱۲۵	۸۸	۶۰	۴۰	۲۵	۶۰۰۰	۳۰	۵۰	۱۸۰	جمع	
651	405	۰۴۵	157	084	۵۱۴	۶۰۰	۹۳۰	۴۳۹	۶۲	۰۰	۰۰	۰۰	۰	۰۰	۰۰	۰۰	یت	
									۲	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	شهر	
																	کرمانشاه	
																	شاه	

مأخذ: ابازری و قلی پور، ۱۳۹۱: ۲۱ (قلی پور، ۱۳۹۵: ۴۰-۱۰ (مشهدی زاده دهقانی، ۱۳۸۵: ۱۶۰) و نقل از

سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۴۵)

جدول ۲: جدول جمعیتی کلان‌شهر کرمانشاه در دوره‌های مختلف سرشماری ۹۵-۱۳۳۵

دوره	جمعیت	منطقه	جمعیت
1335	125439	۱	93376
1345	187930	۲	120381
1355	290600	۳	166192
1365	560514	۴	75486
1370	624084	۵	173837
1375	693157	۶	93372
1385	794863	۷	131421
1390	851405	۸	92586
1395	946651	جمع	946651

مأخذ: سرشماری دوره‌های ۱۳۳۵-۱۳۹۵

شهر کرمانشاه از شمال به کوه فرخشاد، از شمال غربی به کوه طاق‌بستان (طاق وسان) و از جنوب به کوه سفید منتهی می‌شود و ارتفاع ۱۲۰۰ متر از سطح دریا است. مساحت کل مناطق شهرداری کلان‌شهر کرمانشاه بالغ بر ۱۱۱۷۴.۵۴۳ هکتار است. (موحد و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۵). جمعیت تقریبی کرمانشاه در سرشماری‌های سال‌های ۱۸۶۸ و ۱۸۹۰ میلادی به ترتیب ۳۰ هزار و ۴۰ هزار عنوان شده است. همچنین جمعیت باختران در سرشماری‌های سال‌های ۱۳۳۵ برابر با ۱۲۵۴۳۹ نفر، ۱۳۴۵ برابر با ۱۸۷۹۳۰ نفر، ۱۳۵۵ برابر با ۲۹۰۶۰۰ نفر و در سرشماری سال ۱۳۶۵ نیز ۵۶۰۵۱۴ نفر افزایش یافت (مشهدی زاده دهاقانی، ۱۳۸۵: ۱۶۰). که یک نوع رغبت به شهرنشینی و شهری شدن روستاها را نیز در ذهن متبادر می‌سازد. نتایج سرشماری شهر کرمانشاه در سال‌های ۱۳۳۵-۹۵ نشان می‌دهد جمعیت این شهر در سال ۱۳۳۵ برابر با ۱۲۵۴۳۹ نفر بوده است که در آخرین سرشماری برابر با ۹۴۶۶۵۱ نفر رسیده است. کلان‌شهر کرمانشاه دومین شهر پرجمعیت غرب و شمال غرب کشور پس از شهر تبریز است و در رده نهم جمعیتی شهرهای کشور (پس از تهران، مشهد، اصفهان، کرج، تبریز، شیراز، اهواز و قم) قرار دارد. که در جدول به تفصیل شمارش جمعیتی شهر ارائه شده است.

۴- تحولات شهری در ادوار مختلف زمانی

۱-۴- قبل از ۱۲۴۰ ه.ش

پیش از اسلام

کتب باستانی ایران، ساخت کرمانشاه را به طهمورث دیوبند نسبت داده است. مقدسی در احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم از قول کتابی به نام جغرافیای کواذ (جغرافیای قباد) آورده است که «قباد پسر فیروز میان دجله و همدان جایی دلگشتر از قرماسین نیافت پس آن را برای خود پایه نهاد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۷). اولین بار در دوران باستان و در زمان فرمانروایی کاسی‌ها کرمانشاه را با نام (الی پی) می‌خوانند و در دوران هخامنشیان از کرمانشاه با نام‌های کامبادن، کارمیسین، کارمیشین،

کرمینشان و غیره یاد می‌شود. واژه کرمانشان از سه جزء «کارمای - سیای» تشکیل شده و به معنای مکان مقدس مردم ماد است و معنی این سه جزء در کتیبه بیستون به زبان عیلامی موجود است. (کاره مای شوون، کاره در ادبیات دور به معنای مقدس، مای همان واژه ماد، شوون به معنای مکان کرمانشاه) به روایتی دیگر نام شهر کرمانشاه در اصل کرماچان یا "کرماجان" یعنی شهر رعایا بوده است (ملکی، ۱۴۰۰). هرودت در سده پنجم پیش از میلاد، یکی از تیره‌های همبسته شش‌گانه پارسی را به نام گرمانی نام می‌برد که از دیدگاه خاورشناسان این تیره در پیرامون کرمانشاه کنونی سکونت داشت و تبار کرد کرمانج از این طایفه بازمانده است به احتمال زیاد دسته‌ای از این قبیله گرمانی Germanie با سکونت در حوالی کرمان کنونی، نام خویش را بدین سرزمین داده‌اند. آنچه باعث ایجاد مطلوبیت جهت سکونت در این منطقه شده بود، در مرحله اول وجود زمین‌های مناسب و آب فراوان برای زراعت و در مرحله دوم، عنصر ارتباطی و شکل گذرگاهی منطقه بوده است. به همین جهت منطقه در طی دوره طولانی استقرار و سکونت و ایجاد سکونت‌گاه‌های انسانی در آن همواره در معرض تغییرات، تحولات، ویرانی‌ها و آبادانی مای متعددی بوده است (دارایی، ۱۳۹۶: ۵۰). حمداله مستوفی در سده هشتم می‌نویسد: بهرام بن شاپور ذوالاکتاف ساسانی، شهر کرمانشاه را ساخت و قباد بن فیروز تجدید عمارتش کرد و در جهت خود عمارت عالییه ساخت (مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۲۹-۱۲۸). در دوره ساسانی منطقه کرمانشاه بیش از هر دوره دیگری از اعتبار و رونق خاصی برخوردار بوده است. ۲ طبق مطالعات لکارت بسیاری از شهرهای بزرگ ایران یا در دوره ساسانیان بنا شده‌اند، مانند قزوین، نیشابور، اردبیل، تبریز یا اینکه در این دوران گسترش و رونق یافته‌اند، مثل شهرهای شیراز، کرمانشاه، یزد و کرمان (عظیمی آقداش، ۱۳۹۸: ۳۲۲، (ب)).

بعد از ورود اسلام

پس از حمله اعراب به ایران در سال ۶۴۰ میلادی و فتح کرمانشاه، این منطقه به کلی ویران و از جمعیت آن کاسته شد، در پی این حملات مردم کرمانشاه به شهر دینور مهاجرت کردند و بعد از آن از اوایل قرن دوم هجری قمری، مردم کرمانشاه، شهری در حاشیه رود قره‌سو ساختند (مرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸۸). پس از فتح کرمانشاه از سوی اعراب در سال ۲۱ هجری، کرمانشاهان به قرمیسین تغییر پیدا کرد و این شهر مرکز ولایات اطراف خود شد و دارای اعتبار ویژه‌ای گردید در

۱. همچنین در مورد وجه تسمیه شهر با استناد به شواهد تاریخی و یا افسانه هاش چنین می‌گویند: بهرام، پادشاه ساسانی که از ۳۸۸-۳۹۹ میلادی بر امپراتوری وسیع ساسانی فرمانروایی داشته این شهر را بنانهاده است. وی در زمان برادرش "شاهپور سوم، حکومت کرمان را عهده‌دار بود و خود را بدین مناسبت شاه کرمان یا کرمان شاه می‌نامید. بنابراین شهر را کرمانشاه نام نهادند (دارایی، ۱۳۹۶: ۵۰). چراکه در آن دوره مرسوم بوده است شهرهای جدید که به دست شاهان ساسانی ساخته می‌شدند به شهرهای شاهی شهرت می‌یافتند از آن جمله گندی شاپور و نیشابور را می‌توان نام برد که توسط نمایندگان دولت مرکزی اداره می‌شدند (رضوانی، ۱۳۸۲: ۵۳). قرمیسین، کرماجان، گرمانی، کردان شاه، باخران، کرمانشاه... از نام‌های دیگر این کرمانشاه بوده است. دلیل این همه تغییر نام را شاید بتوان به بیش از ۵ هزار سال سابقه تمدنی شهر؛ آن‌هم نه اسکان اولیه بلکه اسکان جمعیتی زیاد در حد و حدود شهرهای آن زمان دانست و همین‌طور گذر زمان و تغییر ساختار زبانی و خواست حکمرانان و سلاطین، تغییر حکومت‌ها و... همه و همه در این تغییر نام‌ها در گذر زمان دخیل بوده‌اند.

۲. بررسی تاریخچه شهرنشینی در دنیا نشان می‌دهد که ایران دارای قدمتی طولانی در تاریخ شهرنشینی جهان است. با وجود اینکه قبل از ساسانیان، شهرنشینی با تشکیل حکومت ماده‌ها آغاز شد و در دوره سلوکیان، شهرهای خودفرمان و مستقل ظاهر شدند باین حال بیشتر شهرهای دوره باستانی در زمان ساسانیان به وجود آمده‌اند (عظیمی آق دا، ۱۳۹۸: ۳۲۲، (ب)).

دوره خلفای عباسی کرمانشاه یکی از چهار شهر معتبر ولایات جبال بود و مانند همدان، ری و اصفهان مورد توجه دستگاہ خلافت قرار گرفت. (لسترنج، ۱۳۷۷: ۲۰۳ - ۲۰۵). استخری و ابن حول از شهر کرمانشاه به عنوان شهری زیبا که اشجار و آب فراوان دارد، یاد می کنند. ولی آبادانی شهر در قرن های نخستین دوره اسلامی ادامه داشت (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۳) کرمانشاه در دوره حکومت سلجوقیان به طور رسمی کردستان نامیده شد در سده چهارم هجری سلسله کوچک و مستقلی از طوایف کرد به نام حسنیوه بر ناحیه کرمانشاه حکمرانی می کرد که مرکز آن در دینور، در نزدیکی کرمانشاه قرار داشت. در این دوران کرمانشاه با توجه به موقعیت آن بر روی شاهراه خراسان و نیز شاهراهی که به آذربایجان می رفت از اهمیت خاصی برخوردار بود (دسترنج، ۱۳۷۷: ۲۰۳ - ۲۰۵). در سده هفتم ه.ق کرمانشاهان نیز مانند مناطق مختلف خراسان و سایر بخش های ایران از هجوم مغول آسیب فراوان دید و سپاهیان هلاکو در این منطقه قتل و غارتی فجیع به عمل آوردند. با حمله سپاه مغول به ایران در سال ۱۲۲۰ میلادی، بار دیگر این منطقه ویران شد و در زمان لشکرکشی هلاکو خان به بغداد خسارات زیادی را متحمل شد، گمان می رود در سده هفتم ه.ق به دلیل حمله و ویرانگر قوم مغول، کرمانشاه دچار ویرانی شد و تا حد یک روستا تنزل یافت (مستوفی، ۱۳۶۱: ۳۷۵). با حمله قوم غارتگر مغول کرمانشاه آسیب فراوانی متحمل شد و کرمانشاه در این دوره زوال خود را به مانند خیلی از شهرهای ایران از دوره مغول تا صفویه تجربه کرده است در این دوره کرمانشاه بنا بر دلایلی به صورت شهر کوچکی خودنمایی می کرد: ۱) چراکه مغولان اصولاً اعتقادی به سبک و شیوه شهرنشینی نداشتند. ۲) در دوران حاکمان متمدن خود نیز ساخت و سازهای شهری را در مناطقی چون شمال غرب گسترش دادند. ۳) نقش جایگاه ارتباطی-بازرگانی کرمانشاه به طور کلی رو به افول گذاشت چراکه در بین حکام وقت نه تنها اعتقادی به توسعه اقتصادی کرمانشاه وجود نداشت بلکه ارتباطات تجاری و مراودات سیاسی و نظامی نیز از این مسیر (با تعداد قلیلی از ممالکی که با دول مغولان تا اواسط صفویه) تقریباً مسکوت مانده بود. ۴) شهر کرمانشاه در تمام دوران ۶۲۵ ساله ورود اسلام تا حمله مغول، در حال توسعه نه چندان چشمگیر بوده بیشتر تحت الشعاع شهرهای دیگری چون دینور، حلوان، نهاوند و همدان قرار داشته است. راه و شبکه ارتباطی، نقش مهمی در رشد شهرهای این چنینی داشته و در صورت رونق تجارت و رفت و آمدهای وسیع، شهرها از توسعه و آبادانی فراوانی بهره مند می شدند و هرگاه از میزان فعالیت راهها به دلایل خاص (جنگ و...) کاسته می شد، این شهرها دچار افت شدید اقتصادی می گشتند (ملکی، ۱۴۰۰).

دوره صفویه، نادرشاه افشار، دوره زندیه تا اواسط دوره قاجاریه

شهر کرمانشاه بعد از حمله مغول ویران شد و تا دوره صفویه اثری از آن باقی نماند. در دوره صفویه شهرکی در نزدیکی الهیه کنونی به نام کرمانشاهان پا گرفت که بزرگان زنگنه در شکل گیری آن نقش داشتند. اما مجدداً در سده نهم و اوایل سده دهم ه.ق کرمانشاه مورد تجاوز عثمانیان قرار گرفت (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۱۶). از زمان صفویه به بعد دو موقعیت جدید برای منطقه کرمانشاه ایجاد می گردد. اول اینکه با حمله عثمانی ها به تدریج منطقه کرمانشاهان به عنوان مرزی بین حکومت عثمانی و دیگر نواحی ایران شناخته می شود. موقعیت بعدی، رسمی شدن مذهب تشیع در این دوران است که در نتیجه آن راه کربلا که از کرمانشاهان می گذرد رونق می گیرد. یکی از آثار باقی مانده از این دوره "پل کهنه" است. این پل بر روی رودخانه قره سو و در مدخل کرمانشاه قدیم نزدیک دهکده مرادآباد فعلی قرار دارد. با عبور از این پل به دروازه قدیم شهر

که بنام دروازه تیر فروش‌ها یا "دروازه کلیمی‌ها" نامیده می‌شده، می‌رسیدند نادرشاه برای مقابله با عثمانی قلعه نظامی کرمانشان را در کنار "خوره سو یا حوره سو" ساخت که زرادخانه غنی و نفوذناپذیری داشت. در عصر افشاریه؛ به دلیل وجود توپخانه نادری در کرمانشاه این شهر، اهمیت نظامی یافت و به جبهه جنگ نادرشاه با دولت عثمانی تبدیل شد (مرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸۸). شهر کرمانشاه در طول تاریخ بارها ویران و مکان آن در پهنه دشت کرمانشاه جابه‌جاشده^۲ است. چنان‌که اشاره شد آخرین استقرار و رشد شهر که بر مکان هسته تاریخی کنونی شهر منطبق است به دوره زندیه بازمی‌گردد که قلعه شهر از مکان قبلی آن در کنار رودخانه قره‌سو (قلعه کهنه) به مکان فعلی آن در کنار رودخانه آبشوران انتقال یافت. از این دوره چنین یاد می‌شود که کاخ قدیمی در کناره رودخانه قره‌سو توسط آزاد خان با باروت که از بیرون شهر تا قلعه کشیده شده بود، آتش زده و با زمین هموار شد؛ شهر رها شده از آن‌پس «قلعه کهنه» نامیده شد. شهر جدید کرمانشاه که بی‌شک به دست شهروندان آواره کرمانشاهی در اواسط دوره زندیه ساخته شد، این شهر از سال ۱۷۶۲ میلادی (۱۱۴۱ خورشیدی) با شکل‌گیری و گسترش روستای فیض‌آباد در حاشیه رودخانه آبشوران و پیوستن آن به روستاهای برزه دماغ و چنانی شهر شکل گرفت و در واقع ساکنان شهر کهن، به شهر جدید که از گسترش و به هم پیوستن سه روستای فیض‌آباد، چنانی، برزه دماغ شکل گرفته بود انتقال یافتند که هم‌اکنون قدیمی‌ترین محلات شهر را تشکیل می‌دهند (خدیوی، ۱۳۷۹: ۵۵۴-۵۵۵). هسته مرکزی شهر کرمانشاه در دوره‌های مختلف تاریخی و به دلایل مختلف جابه‌جا شده است و آخرین استقرار و رشد شهر که بر مکان هسته تاریخی کنونی شهر منطبق است به دوره زندیه و قاجاریه بازمی‌گردد. برخلاف بسیاری از شهرهای ایران نظیر اصفهان، شیراز و تبریز که هر قوم در محله خاصی سکونت داشت ارتباط قومیت و محله‌ها در کرمانشاه قدیم به‌طور دقیق مشخص نیست.^۳ این شهر دارای ۵ محله علاف‌خانه، برزه

۱. اسم رودخانه خوره سو و یا حوره سو است؟ چون مسیر غرب به شرق را طی می‌کند و در تمام طول روز در مسیر خور و یا حور حرکت می‌کند (و یا شاید بتوان گفت رودخانه‌ای که در خاک و گل سرخ عبور می‌کند آن‌هم به‌واسطه خاک رس محدوده). وهم اکنون نیز برخی اهالی بومی ده پهن این واژه را به کار می‌برند. واژه قره‌سو ترکی است و در دوره افشاریه به این رودخانه منتسب شد.

۲. شهر کرمانشاه در ۴ مقطع تاریخی ویران و جابجا و به انزوا رسیده است: ۱. ابتدا شهری به نام الپی به روایت دیاکونوف از قلمرو ماد در کنار کوه پرآو و تاق و سان امروزی (بعد از کاخ کسری که به دستور انوشیروان ساخته شد دومین پایتخت تابستانی این امپراتوری مقتدر بوده است که بعد از اردشیر دوم موردتوجه قرار گرفت)، ۲. بعد از حمله اعراب شهر به حاشیه رود خوره سو (قره‌سو) انتقال پیدا کرد که قلعه نادری معرف به قلعه کهنه در الهیه کنونی می‌باشد، ۳. حمله مغولان و ویرانی و انزوای شهر، ۴. در سال ۱۷۵۳ میلادی شهر کرمانشاه به دست محمدخان زند تخریب و ایلات کرمانشاه به‌اجبار یا اختیار برای حفظ حکومت زند و کریم‌خان به شیراز کوچانده شدند بعد از چند سال با مراجعت ایلات اله قلی خان زنگنه حاکم کرمانشاه شهر جدیدی در روستای عباس‌آباد یا فیض‌آباد فعلی (از املاک شاهانه شاه‌عباس که برای خدمات عالی بالی بیگ زنگه پدر شیخ علیخان اعظم به او واگذار گردیده بود) بنا می‌کند و اولین ساختمان آن شهر توسط شخصی به نام حاج شفیق خان زند ساخته می‌شود که هم‌اکنون بنام مسجد آقا شیخ هادی جلیلی معرف است. علاوه بر این چهار مقطع تاریخی جنگ‌های جهانی اول و دوم و جنگ تحمیلی بر این دیار کهن تأثیرات و تخریباتی داشته است اما همچنان به‌واسطه مزیت‌های نسبی و استراتژیک و ... خود درگذر تاریخ همواره استوار مانده و قامت خم ننموده است (ملکی، ۱۴۰۰، ۱۱۶).

۳. هرچند از گذشته‌های دور و از ابتدای شکل‌گیری شهر و سکونتگاه کرمانشاه اقوام گُرد، یهودیان، ارمنه، فارس‌ها و ... زندگی مسالمت‌آمیزی را در این شهر مختلف القوم باهم داشته‌اند و در حال حاضر نیز در کنار هم زندگی می‌نمایند (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۱۰) وجود فاصله فیزیکی یهودیان با مسلمانان بافاصله اجتماعی همراه بوده است و اغلب تعامل برابرگرایانه میان آن‌ها دیده نمی‌شود. حکام و قدرتمندان محلی و زیردستان آن‌ها هر نوع تخطی از قانون را (چه واقعی و چه

دماغ، چنانی، جلوخان و فیض آباد بود. گرداگرد شهر حصار بلندی قرار داشت که در برخی نقاط آن برج و بارو قرار داشت و از طریق شش دروازه بانام های گاری خانه، چوب فروشان، فیض آباد، سراب، چنانی و چغا سرخ با شاهراه های ارتباطی بیرون مرتبط می گشت. (ابازری و قلی پور، ۱۳۹۱: ۲۶) عناصر شکل گرفته در هسته مرکزی شهر کرمانشاه بر پایه اولین نقشه ترسیم شده از شهر توسط مسیوچریکف روسی در سال ۱۸۵۰ م (۱۲۲۹ ه.ش)، شامل ارگ حکومتی، میدان مشق، میدان توپخانه و مجموعه ای از باغ ها است (ایران دوست و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۳). کینر در سال ۱۸۱۳ جمعیت شهر را ۵۰ هزار نفر برآورد کرده است. در دوره قاجاریه، کرمانشاه اعتبار و اهمیت بسیار پیدا کرد. دولت قاجار نیز خدماتی را برای کرمانشاه به ارمغان آوردند. فتحعیشاه قاجار برای کوتاه کردن دست عثمانی ها در سال ۱۱۸۴ هجری شمسی، (سال ۱۲۲۱ ه. ق) فرزند خود محمدعلی میرزای دولت شاه را برای سرکوب تجاوزهای عثمانی به حکومت کرمانشاهان منصوب کرد. در جنگ جهانی اول، کرمانشاه به تصرف قوای عثمانی درآمد؛ ولی بعد از سقوط بغداد آن ها عقب نشینی کردند و شهر روبه توسعه نهاد در یک جمع بندی، اقداماتی که شهر را در این دوره به منطقه ای مهم تبدیل نمود. به شرح زیر می توان برشمرد:

خیالی (بهاغه قرار می دادند و تمام یهودیان را سرکیسه می کردند. شنبه پنجم ربیع الاول ۱۹۲۳ واقعه غیرمنتظره ای در کرمانشاه روی داد، بلوای عام شد. اراذل و اوپاش و اشرار فرصت طلب به تحریک برخی مفسدین یک دفعه از اطراف به محله جماعت یهودی حمله بردند، خانه های داخله و خارجه را غارت کردند و سه خانه را هم آتش زدند، چند نفر مقتول و دیگران را مجروح کردند. حادثه بر سر این مسئله بود که پسر دوازده ساله میرزا سید حسین خان تلگرافچی پیش عزیز نام جوراب یاف مسیحی که ابتدا یهودی بود و بعداً پروتستان شد شاگرد بوده و این پسر را دو روز قبل محض تربیت چند چوب زده بود و بعد از دو سه روز پسر فوت شد، معلوم نبود که از ضرب چوب عزیز نام مزبور فوت شده یا علت دیگری داشت (بیگلری، ۱۳۷۴: ۵۱۴).

۱. کرمانشاه در جنگ جهانی اول باوجود استقرار دولت ملی حساس ترین شهر برای ایران و روس ها بوده است. اما دریغ از ساخت فیلم یا سریالی برای این دلاورها. با شروع جنگ جهانی اول و با اعلام بی طرفی شاه ایران، روس ها از شمال و انگلیسی ها از جنوب خاک ایران را تصرف کردند. روس ها مستقیم به طرف تهران آمدند، المان ها پیشنهاد می کنند که پایتخت را تغییر دهند. نیدرمایر با اصفهان موافق بود اما ای تن کرمانشاه، ولی این انتقال منتفی می شود. از طرفی تمام جبهه های مقاومت در ایران شکست خورده بود تنها جای امن را کرمانشاه می دانستند. نظام السلطنه مافی رئیس دولت موقت ایران نامه ایی به ایلات کرمانشاه برای کمک ارسال می کند و شیرمحمدان صمصام الممالک در پاسخ می گوید؛ ایل سنجایی و دیگر ایلات کرمانشاه آماده هرگونه دفاع و مبارزه با متجاوزان روس هستند. دولت ملی به کرمانشاه می رود. ایلات کرمانشاه توسط آلمان ها مجهز به سلاح می شوند روس ها برای رسیدن به قلمرو عثمانی و از بین بردن دولت ملی به طرف کرمانشاه حرکت می کنند. شهر همدان را به راحتی فتح می کنند. اما در اسدآباد کلهرها به فرماندهی امیر مخصوص موقت آنان را عقب می رانند. روس ها کنگاور را تصرف می کنند افسر آلمانی کنت کانی تس با عده ای از سواران، دلاوران روس هورا از کنگاور عقب می رانند. اما متأسفانه با مرگ مرموز کانی تس، روس ها شهر را تصرف و در گردنه بید سرخ مقاومت را می شکنند و وارد کرمانشاه می شوند اما در جبهه سنقر به طرف کرمانشاه در جنگ آجینگ از کلیایی ها شکست می خورند و چون امیر امجد تمایل به روس ها داشت فتح السلطان فرهنگ از سنقر به کرمانشاه آمد و همراه با دیگر کلیایی ها دلاوران روس ها جنگیدند. روس ها با تصرف شهر کرمانشاه تمام کاروانسراها و مکان های عمومی را اشغال کردند و باعث آزار مردم شهر شدند. دولت ملی که به قصر شیرین مهاجرت کرده بود مورد هدف آنان بود اما سدی محکم برای عبور داشتند و آن نیز سنجایی ها بودند بعد از چند ماه درگیری با سنجایی ها (ایل سنجایی) و تلفات بسیار توانستند به قصر شیرین برسند. اما با ورد سپاه عثمانی و کمک سنجایی ها و دیگر ایلات کرمانشاه، روس ها را تا اوج عقب راندند. اما با بازپس گیری کوت العماره عثمانی ها برگشتند و روس ها به طرف عثمانی پیشروی کردند. اما فروپاشی حکومت تزاری روس باعث شد عقب نشینی کنند. در عقب نشینی، قلخانی ها در پا طاق به کمین روس ها نشستند و به گفته سردار مقتدر در حدود ۱۵۰۰ روسی را کشتند. بدون شک بزرگ ترین مقاومت ایران در مقابل روس ها از طرف ایلات کرمانشاه مخصوصاً ایل سنجایی شکل گرفت روح تمام شهیدان و از جان باختگان این جنگ شاد. (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۱۸)

۱) استخدام مستشاران انگلیسی و فرانسوی برای مشاوره‌های نظامی و شهرسازی (۲) ساخت میدان توپخانه، سربازخانه، مساجد، بازارها، حمام‌ها، عمارت‌های حکومتی و تفریحی متعدد. (۳) تقویت امنیت شهر از طریق پایه‌گذاری زنجیره صنایع وابسته نظامی. (۴) ترویج صنایع و احیای حرفه‌های گوناگون به منظور استمرار حیات اقتصادی (۵) تقویت مسیر ارتباطی مربوط به کاروان زیارتی (ملکی، ۱۴۰۰).

۲-۴- سال ۱۲۴۰ تا ۱۳۰۰ ه.ش (اواسط دوره قاجاریه تا نخست‌وزیری رضاخان)

خانم ایزابلالوسی بردیشاب در سفرنامه خود در دی‌ماه ۱۲۶۹ جمعیت را ۲۵ هزار نفر تخمین می‌زند و با گفتن اینکه خرابی و نابودی به کل ایران عمومیت دارد و قبول دارد که کرمانشاه یکی از مشهورترین مکان‌های ایران است و بازارهایش جادار و مملو از کالاهای اروپایی است. همچنین جکسن در سال ۱۲۸۲ ضمن عبور از شهر تصویر ارزشمندی از آن ارائه می‌دهد و جمعیت آن را حدود ۶۰ هزار نفر تخمین می‌زند (قلی پور، ۱۳۹۵: ۴۱). گُرنز در سال ۱۲۷۱ هجری شمسی نیز بر وجود باغ‌ها و تاکستان‌ها تأکید می‌کند و می‌نویسد سیاحان بیشتر شیفته طبیعت کرمانشاه شده‌اند تا معماری و ساختمان‌هایش (Curzon 1892, vol.1, p. 559) شواهد نشان‌دهنده این امر است که شهر قدیم کرمانشاه دارای هفت دروازه بود و نشان از موقعیت تجاری ممتاز و ارزش و اعتبار شهر و نقش ارتباطی آن دارد. در این دوره، محدوده شهر از سمت شمال به گمرک و فیض‌آباد و زمین‌های کشاورزی شمالی شهر (حوالی میدان آزادی کنونی) محدود شد. تا این زمان شهر هنوز خیابان‌بندی به سبک جدید را تجربه نکرده و دارای کوچه‌ها و خیابان‌های باریک بود. این راه‌ها با سلسله مراتبی به مرکز اصلی شهر ختم می‌شدند. وسعت شهر محدود بود و افزون بر زمین‌های زراعی و باغ‌های پیرامون که رشد شهر را محدود کرده بود، قبرستان‌های اطراف شهر نیز نقش محدودکننده‌ای داشتند. شهر در این دوران از چند محله اصلی تشکیل شده بود و بازار به صورت استخوان‌بندی اصلی از انتها الیه غرب شهر تا منته‌الیه شرق شهر کشیده شده بود و کوچه‌ها و راه‌های محله‌های مختلف شهر هرکدام به گونه‌ای به بازار منتهی می‌شد (ایران‌دوست و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۱). آنچه مسلم است با توجه به همان فاکتورهای مرکزیت ارتباطی و سبقه تاریخی به همراه طبیعت بکر این سامان، شروع رونق شهری دوباره شکل می‌گیرد. خاتمه این دوره با خاتمه جنگ اول جهانی و روی کارآمدن رضاخان و سید ضیاء و کودتای آن‌ها در زمان احمدشاه قاجار (به‌نوعی پایان قاجار را رقم زدند) هم‌زمان است.

۳-۴- سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ ه.ش

این دوره را می‌توان دوره انتقال ریخت‌شناسی نامید. ۱ در مجموع در دوران شهرنشینی تاریخی شهر کرمانشاه به دلیل محیط طبیعی مناسب، حاصل خیزی منطقه، موقعیت دشت کرمانشاه برای تمرکز مازاد محصول و موقعیت ارتباطی بر سر راه فلات ایران و سرزمین تاریخی بین‌النهرین همواره دوام آورده است (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۲۰) دوره پهلوی اول (۱۳۰۰ - ۱۳۲۰) سلسله‌ای از تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را به دنبال داشت که تأثیرات عمیقی بر روند شهرنشینی برجای گذاشت. کرمانشاه نیز همچون بخشی از منظومه شهری کشور از این تحولات متأثر شد و زمینه‌های تثبیت و توسعه شهرنشینی در آن قوت گرفت. سیاست اسکان اجباری عشایر (تخته‌قاپو)، اصلاح و توسعه شبکه راه‌ها، وضع قوانین جدید از جمله قانون

وظیفه اجباری و در پی آن آشنایی اقشار جوان روستایی با زندگی شهری، گسترش مراکز دولتی و شکل‌گیری صنایع و چندین عامل دیگر در این زمینه مؤثر بودند. پایان این دوره با اشغال ایران در زمان جنگ جهانی دوم و خروج رضاخان از ایران و روی کار آمدن محمدرضا شاه در ایران مصادف است. از عوامل رشد و توسعه شهری در این دوره که جامعیت شمول برای اکثریت پهنه کشور ایران دارد می‌توان به دلایل زیر اشاره نمود: ۱. روابط سرمایه‌داری در لوای مدرنیزاسیون بسط و گسترش یافت دولت رضاشاه با شعارهای رهایی از هرج و مرج، برقراری امنیت و توسعه اقتصادی و با حمایت طبقات مسلط جامعه شامل مالکان اراضی و تجار سوداگر نمونه‌ای از دولت‌های مرحله گذار به سرمایه‌داری در کشورهای توسعه‌نیافته است (حسامیان، ۱۳۷۷: ۲۵) طول راه‌های کشور در یک دوره ۱۵ ساله ده برابر شد و از ۲۴۰۰ کیلومتر در سال ۱۳۰۵ به بیش از ۲۴۰۰۰ کیلومتر در سال ۱۳۲۰ رسید راه‌آهن دولتی ایران با هزینه ۳۰ میلیون پوند و از محل مالیات‌های دولتی در این دوره ساخته شد. ارتباطاتی از قبیل پست، تلگراف و تلفن در این دوره به وجود آمد. ولی رشد آن در این دوره دامنه محدودی داشت (سوداگر، ۱۳۶۹: ۲۷۱). ۲. صنعتی شدن در این دوره دامنه محدودی داشت و به صنایع اولیه‌ای از قبیل نساجی، مواد غذایی نظیر قند و صنایع زیرساختی نظیر سیمان، آجر و مصالح ساختمانی محدود بود در سال ۱۳۱۰ در کرمانشاه پالایشگاه نفت (مشهور به کمپانی) تأسیس شد و افراد زیادی از طوایف کرد استخدام شدند. آمار دقیقی از کارمندان و کارگرانی که در این سالها مشغول کار بودند وجود ندارد. ۱. (خسرو پناه، ۱۳۹۱: ۴۲). آن‌ها پس از استخدام در این شرکت همچنان در کرمانشاه سکونت گزیدند و برای همیشه ماندگار شدند و همین امر سبب شد که در توسعه شهرنشینی به سمت جنوب نقش داشته باشند. ۳. سیاست رضاخان برای سرکوب و اسکان قبایل و در نتیجه آن استحاله زندگی، تأثیر زیادی بر رشد شهر داشت (قلی پور، ۱۳۹۵: ۴۵) با تخته قاپو کردن آن‌ها، تعدادی از فرزندانشان برای تحصیل به شهر کرمانشاه آمدند و پس از آشنایی با زندگی شهرنشینی و پیدا کردن کار ماندگار شدند و به محل تولد خود برگشتند. ۴. قانون سربازی اجباری برای جوانان پسر که در سال ۱۳۰۴ اجرا شد بسیاری از جوانان ایلات عشایر و روستاها را با زندگی شهری آشنا کرد این قانون دارای تأثیر مشابهی بود و مردان جوان را با زندگی شهری و برخی آموزش‌های مدرن آشنا کرد این قانون از دو طریق بر شهرنشینی و یا توسعه کالبدی شهر تأثیر گذاشت. اول با تأسیس سربازخانه‌های متعددی که در توسعه فضای شهر نقش داشتند و دوم اینکه تعدادی از فرزندان روستایی آشنا شده با فرهنگ شهری به احتمال زیاد به روستا بازنگشتند و زندگی خود را در شهر ادامه می‌دادند. ۵. اغلب اقدامات عمرانی و خدماتی رضاخان در راستای توسعه شهر بودند. برای مثال علاوه بر مدارس ابتدایی، چهار دبیرستان پسرانه شاپور، اعظمی، حسینی و داریوش و سه دبیرستان دخترانه شاهدخت، پوراندخت و اتحاد و یک دبیرستان نظامی در شهر تأسیس شد (سلطانی، ۱۳۷۲: ۳۲۵) دو بیمارستان شیر و خورشید و میسیون آمریکایی با امکانات خیلی اندک تأسیس شدند در چهارراه اجاق فعلی نیز موتوربرق ۱۱۰ دولتی چراغ‌های خیابان تازه تأسیس سپه (مدرس فعلی) و برق بعضی ثروتمندان را تأمین می‌کرد اما اقدامی در زمینه فاضلاب کشی، آب آشامیدنی و یا نوسازی محله‌ها صورت نگرفت. مجموعه این تحولات سبب افزایش ۲۸۶۲۲ نفر به جمعیت شهر و تغییراتی کالبدی در آن شد و سازمان‌دهی فضایی شهر را تغییر دادند.

۱. اما در اعتصاب کارگران و رانندگان [این دو رسته بیشتر بومی بودند] در سال ۱۳۲۴ حدود ۷۴۰ نفر شرکت کردند.

۴-۴- سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۵ ه.ش

شهر در این دوره رشد اساسی داشته و تغییرات کالبدی مهمی در این دوره به وجود آمد از جمله توسعه‌های قابل ملاحظه به سوی جنوب، جنوب غربی و غرب، توسعه‌های جزئی در امتداد حاشیه شرقی، اتمام خیابان پهلوی (شریعی) به موازات خیابان مرکزی که دارای سه میدان به نام‌های پهلوی، کنسولگری (میدان وزیری) و میدان آقا شیخ هادی است و احداث گاراژهای جدید در جوانب شمالی و غربی شهر، در این سال‌ها خیابان‌های رشید یاسمی (نواب صفوی) و شاه بختی (معلم فعلی) که خیابان پهلوی را به خیابان سپه-شاپور متصل می‌کردند احداث شدند و خیابان شیر و خورشید از میدان شاه و خیابان رفعتیه از خیابان فردوسی به طرف مغرب امتداد می‌یابد. (برومندسرخابی، ۱۳۸۸: ۲۷۱) ابتدای حکومت پهلوی دوم با نهضت ملی شدن نفت به رهبری دکتر محمد مصدق مصادف گشت. در فراز ونشیب متلاطم این دوران، مردم کرمانشاه بسیار فعال بودند، اهمیت کرمانشاه در این دوره غیر از موقعیت جغرافیایی، به واسطه وجود دومین پالایشگاه کشور در این شهر و همچنین اهمیت نظامی منطقه بود؛ به همین دلایل، کنسولگری انگلیس که در ساختمان شهرداری فعلی مستقر بود، نفوذ و قدرت بیشتری نسبت به حکومت مرکزی داشت. این دوره از تحولات، با کودتای ۲۸ مرداد به پایان رسید و حکومت پهلوی دوم تثبیت شد (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۲۳) شایان ذکر است که در میان سال‌های ۱۳۳۵ - ۱۳۲۰، گسترش شهر و ساخت خیابان‌های جدید ادامه پیدا کرد اما به دلیل رکود در شرایط سیاسی کشور و شرایط پس از جنگ جهانی و نیز ملی شدن صنعت نفت و کودتای مرداد ۱۳۳۲، رشد چندان قابل توجه نداشت. بین سال‌های ۱۳۲۶ تا ۱۳۳۵ شهر تقریباً گسترش قابل ملاحظه‌ای پیدا کرد، به طوری که در اولین سرشماری رسمی کشور (۱۳۳۵) شهر کرمانشاه ۱۲۵۴۳۹ نفر جمعیت داشته و نسبت به سال ۱۳۲۶ جمعیت آن ۲/۷ درصد رشد داشته است. باید اذعان نمود که به نوعی دوره ایران نوین با شروع طرح‌های گذر بندی و جهات دادن به توسعه شهرها همراه با سرمایه‌گذاری‌هایی که به کمک دانش فنی متخصصان بومی انجام می‌گرفت. در این دوره از لحاظ کالبدی مهم‌ترین تغییرات شهر کرمانشاه بدین شرح بوده است: ۱. شهر توسعه فراوانی به سمت جنوب داشته است. ۲. توسعه اندکی در حومه شرقی شهر صورت گرفت. ۳. گاراژهای جدیدی در بخش‌های شمالی و غربی به وجود آمد. ۴. اتمام خیابان‌های پهلوی (نام فعلی امام خمینی) و رشید یاسمی که خیابان پهلوی را به خیابان سپه (مدرس) متصل می‌کرده است (امیریان، ۱۳۷۸: ۷۵). این دوره با چالش‌های جنگ جهانی دوم و خاتمه آن و اتمام برنامه اول و شروع برنامه دوم عمرانی و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و ملی شدن صنعت نفت مصادف است.

۴-۵- سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۷ ه.ش

شاید بتوان گفت از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۴۰ شهر رشد آرام و کندی را تجربه کرد، اما با تأثیرپذیری از عوامل ملی و منطقه‌ای، زمینه‌های رشد سریع آن مهیا شد. در این دوران زمینه‌های رشد شهری در حال گسترش بود، اگرچه در مجموع نتوانست تأثیر قابل توجهی را در آن در کالبد قدیمی شهر و تلاش برای به‌روز کردن شبکه ارتباطی شهر به‌ویژه سازگار کردن آن برای ورود خودرو بود. بر این اساس خیابان‌کشی‌های جدید به تقلید از برنامه‌ریزی شهری غرب و با تخریب بافت قدیمی شهر و تخریب و صدمه به عناصر قدیمی شهر مانند میدان و بازار انجام گرفت. به طوری که بسیاری از کاروانسراهای پیرامون بازار به دنبال رکود، به مسکن خانوارهای مهاجر و کم‌درآمد تبدیل شدند، از سال ۱۳۴۵ - ۱۳۳۵ رشد عمده شهر

به دلایل مختلفی در سمت جنوب ادامه پیدا کرد. نخست اینکه شهر از سمت شمال به زمین‌های زراعی مطلوبی محدود بود که از نظر کشاورزی دارای بازدهی خوبی بودند، که تبدیل آن‌ها به منطقه مسکونی به‌صرفه نبود. در مقابل، در جانب جنوب مورفولوژی شهر تپه‌ماهوری بود که از نظر ارزش کشاورزی در درجه پایین‌تری قرار داشت. دوم اینکه بخش شمالی شهر یعنی حوالی کنونی میدان آزادی دارای کارکرد تجاری و ارتباطی و محل استقرار گاراژها، انبارها و مسافرخانه‌ها بود و محیط مناسبی برای اسکان خانواده‌ها به شمار نمی‌آمد و به‌نوعی انتهای شهر محسوب می‌شد. سمت جنوب شهر در اطراف میدان فردوسی به‌سوی مرکز شهر دارای باغ‌های متعددی بود که در آن دوران وضعیت مطلوب منابع آب و وجود این باغ‌ها و میکروکلیمای ناشی از آن‌ها انگیزه سکونت در این بخش را بالا برده بود. علاوه بر محدودیت ذکر شده از جانب شمال، در جانب شرق و غرب نیز وجود قبرستان‌های متعدد از عوامل محدودکننده رشد شهر در این دوران بود تحوّل قابل توجه این دوره، تجربه اولین ساخت‌وسازهای منفک از بدنه اصلی شهر به‌صورت برنامه‌ریزی شده بود که سرآغازی بر دگرگونی مسیر رشد شهر از سمت جنوب شهر به‌جانب شمال بود. این ساخت‌وسازها با توسعه پالایشگاه نفت و ساخت منازل سازمانی برای کارکنان پالایشگاه آغاز شد؛ این اتفاق سرآغاز رشد گسسته شهری و شهرک‌سازی‌های برنامه‌ریزی شده از سوی دولت بود. از آن‌پس این الگو تعیین‌کننده‌ترین عامل در گسترش شهر و روند آن بود. علاوه بر آن، ساخت چند مؤسسه دولتی و نظامی و شروع احداث ورزشگاه کرمانشاه، رشد شهر در این مسیر را به‌صورت جدی‌تری نمودار ساخت (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۲۴). شهر کرمانشاه در این دوره تا حدود میدان لب آب (پل روگذر زیرگذر فعلی قبلاً میدانی عظیم و محل تجمعات محلی و دوره‌می با نقش و نماد اجتماع‌پذیری بوده است.) در سمت شمال پیش رفته است اصولاً تحولات جمعیتی پایه و اساس تحولات فضایی-کالبدی شهر است از مهم‌ترین عوامل اساسی در تغییر و تحولات جمعیتی علاوه بر رشد طبیعی جمعیت، عامل مهاجرت و جریان‌های مهاجرتی روستایی و مناطق پیرامونی به شهرها می‌باشد از سال ۱۳۴۵، ۱ به بعد تشدید این روند مشکلات اساسی و ساختاری در پیکره کالبدی-فضایی شهرهای ایرانی ایجاد کرده است و باعث تضعیف تعادل ظرفیتی شهر شده است. در فاصله سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی شهری و رشد فعالیت‌های صنعتی در کرمانشاه مورد توجه قرار گرفت این امر جاذبه شهر کرمانشاه را برای ورود مهاجرت جدید بیشتر کرد (ثابتی منش، ۱۳۸۱: ۵۳). طی این دهه به دلیل اصلاحات ارضی در سطح روستاها، مهاجرت به شهرها آغاز شد. در این دهه کرمانشاه با دو گونه توسعه و اسکان روبرو است، نخست توسعه طبیعی شهر که ادامه فرآیندهای گذشته بوده است و سپس بافت‌های مهاجرنشین در نتیجه مهاجرت روستاییان به شهرها بوده است. عمده‌ترین تغییرات

۱. تا قبل از سرشماری سال ۱۳۴۵ جمعیت‌پذیری مرکز استان کرمانشاه نسبت به دیگر مراکز استان‌ها روال عادی طی می‌نمود و این در حالی بود که تا آن دوره باور بر این بود مراکز استان‌ها و فرمانداری‌هایی که بیشترین جمعیت شهری مرکزی را داشته باشند رشد یافته تر محسوب می‌شدند و نقش مهمی در روند شهری شدن در ایران داشته‌اند و موضوعی بود که بر همه استان‌ها و فرمانداری‌ها تأثیر گذاشته بود اما این ویژگی تا این دوره در استان و شهر کرمانشاه کمتر دیده می‌شد. به‌گونه‌ای که در سال ۱۳۴۵ شهر کرمانشاه ۶۸ درصد جمعیت شهری و ۲۴ درصد جمعیت کل استان را به خود اختصاص داده است (قلی‌پور، ۱۳۹۵: ۹).

شهری در طول سالیان ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵ در کرمانشاه ۱ اتفاق افتاد. در دیگر شهرها نیز تغییرات در راستای رشد طبیعی پیش می‌رفتند. افزایش جمعیت ۱۶۵۱۶۱ نفری سبب شکل‌گیری سه نوع پویش شهری شد: ۱. رشد طبیعی شهر: توسعه طبیعی شهر در کنار بافت کهن و متصل با آن و به سمت بیرون صورت گرفت؛ یعنی «در غرب کرمانشاه، در حوالی خیابان سعدی و خیام و حدفاصل خیابان مصوری و صابونی و در شرق در حدفاصل خیابان شریعتی و دانشجو صورت گرفت. این بافت‌ها فاقد مسائل حاد شهری بودند» (تدبیر شهر ۱۳۸۲: ۲۵). از سمت جنوب رشد چندانی وجود نداشت و در قسمت شمالی بالاتر از میدان آزادی آپارتمان‌سازی شروع شد. توسعه شهری طبیعی نقشی در انفجار شهری نداشت و هماهنگ و همساز با بافت قدیمی شکل گرفت؛ اما دو مورد بعدی که در پی خواهند آمد سبب انفجار شهر و گسترده‌گی شهر شدند. بخش شمالی آن جزء بافت‌های فرسوده است و در طرح جامع آن را مناسب بهسازی و نوسازی مطرح کردند. این بخش از شهر با تمام ویژگی‌های تاریخی و هویتی تخلیه و رو به نابودی گذاشت. هیچ تلاشی جهت بازسازی آن صورت نگرفت. در برخی شهرهای دنیا بخش‌هایی از بافت قدیمی و یا کل بافت را جهت هویت‌یابی نوسازی می‌کنند به این عمل «موزه‌ای شدن» می‌گفتند. در کرمانشاه به این فرایند توجهی نشد (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۲۶). ۲. شهرک‌سازی: دولت در فاصله سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۵ به پشتوانه دلارهای نفتی و با طرح و برنامه از پیش تعیین‌شده مداخله در بافت شهری را از طریق شهرک‌سازی شروع کرد و ساخت چهار شهرک بزرگ (۲۲ بهمن، الهیه، آبادانی و مسکن) را بنا نهاد. ۳. سکونت‌گاه‌های غیررسمی: شهرک‌های کرمانشاه مبتنی بر طرح جامع ۱۳۵۲ و در محدوده شهر ساخته شدند؛ اما مهاجرت روزافزون روستاییان اطراف کرمانشاه سبب شد که بسیاری از افراد به طرق مختلف (تصرف عدوانی، تصرف خزنده و باز تقسیم زمین) به تولید فضای شهری در خارج از محدوده قانونی بپردازند منطقه کرمانشاه در دوران پهلوی دوم مدتی مورد توجه واقع شد و عامل راه، تجارت، زیارت و هم‌مرز بودن با عراق و توجه به آثار باستانی برای مدت‌زمانی کوتاه باعث رونق شهر و منطقه گردید. آمارگیری سال ۱۳۳۵ نشان می‌دهد که اکثر مهاجرت‌ها تا این زمان به سوی تهران بوده است. ۴۹ درصد مهاجرین به تهران از آذربایجان (شامل اردبیل و آذربایجان‌های شرقی فعلی) بوده و سایر شهرهای حاشیه‌ای سهم کمتری داشته‌اند، مطالعه تحولات جمعیت و بررسی مهاجرین واردشده به مراکز استانی نواحی حاشیه‌ای در آذربایجان غربی، کردستان، کرمانشاه، ایلام، لرستان، خوزستان و سیستان و بلوچستان نشان می‌دهد که بیشترین جمعیت مهاجر به مراکز این استان‌ها یعنی: ارومیه، سنندج، کرمانشاه، خرم‌آباد، اهواز و زاهدان و سایر شهرهای این استان‌ها اکثراً از مهاجرین قومی هستند. در شهر کرمانشاه بیش از ۹۰/۵۷ درصد مهاجرین از خود استان و استان‌های هم‌جوار بوده‌اند. در استان کردستان، در شهر سنندج مهاجرین استانی و هم‌جوار در این دوره ۸۸/۵۷ درصد بوده است. در استان خوزستان و در شهر اهواز ۸۴/۳۸ درصد و در شهر زاهدان مرکز استان سیستان و بلوچستان ۹۳/۶۸ درصد و در ارومیه مرکز استان آذربایجان غربی ۹۴/۴۴ درصد می‌باشند (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۲۸).

۱. در مطالعات آمایش سرزمین توسط مهندسین مشاور ستیران که شبکه و نظام شهری را تهیه نمود گزارشات نخست آن در سال ۱۳۵۵ تحت عنوان طرح پایه تدوین‌شده و گزارشات مرحله دوم آن تحت عنوان مطالعات دوره دوم استراتژی درازمدت در سال ۱۳۵۶ در چهار بخش تدوین شد کرمانشاه به‌عنوان پایتخت ششم جدید جمعیتی منطقه‌ای بعد از پنج پایتخت منطقه‌ای موجود (اصفهان، تبریز، مشهد، شیراز و اهواز) معرفی و مطرح گردید (نظریان، ۱۳۹۱: ۲۶۲).

۶-۴- سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۵ ه.ش

براساس آمارهای موجود، شهر کرمانشاه در فاصله سال‌های ۵۵ تا ۶۵ از بالاترین نرخ رشد جمعیتی در میان تمامی دوره‌های سرشماری به میزان ۶/۸ درصد برخوردار بوده است. (ثابتی منش، ۱۳۸۱: ۶۴). متأسفانه در طول مدت ۸ سال جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، بار دیگر این استان متحمل خسارت‌های فراوان گردید؛ که طی سال‌های بعد از جنگ مرمت و بازسازی شدند (مرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸۹) در سال‌های ۶۵ - ۵۷ شتاب توسعه شهری تشدید شد. شهر به طرف شمال کشیده شد و شهرک‌های جدیدی توسط مردم به دولت و زمین‌شهری و نهادها به وجود آمد. در این زمان مهاجران هرچند با شدت بیشتری به شهر آمدند، ولی به دلیل سنخیت‌های قومی در همان نقاطی متمرکز شدند که اسلاف آن‌ها اسکان گرفته بودند. بعد از ۱۳۶۵ آهنگ توسعه شهر، مهاجرت‌ها، رشد جمعیت و اسکان غیررسمی به تدریج کاسته شد به طوری که محلات جدیدی به وجود نیامد، بلکه همان محلات قبلی و موجود تثبیت گردید. آنچه مسجل می‌شود افزایش این‌گونه مهاجرت‌ها و اسکان اقوام را از سال‌های ۱۳۵۵ به بعد روندی تندتر را به خود می‌گیرد تا جایی که دگردیسی و گذر از شهر دولت به شهر اقوام را ترویج و بعضاً اثبات نمود و از همه مهم‌تر شاید بتوان گفت که این مهم بیشتر در این‌گونه استان‌های کم برخوردار افتاده است و در دیگر استان‌های توسعه‌یافته و برخوردار به پایتخت و شهرهای صنعتی مهاجرت‌های مذکور صورت پذیرفته است. طی این دوره گسترش پیوسته شهر کرمانشاه به دلیل وجود موانع و محدودیت‌هایی که بر سر راه توسعه شهری قرار گرفته بود، متوقف شد. مهم‌ترین موانع و محدودیت‌های توسعه پیوسته کرمانشاه عبارت‌اند از: کوه‌های مرتفع و پرشیب شمال که عملاً هر نوع فعالیت شهرسازی را با مشکل روبرو ساخته است، از سمت جنوب شهر نیز ارتفاعات سفیدکوه مانع از توسعه شهر در این سمت شده است. در دو سمت دیگر (شرق و غرب) شهر به علت محدودیت ناشی از اراضی زراعی و باغی، گورستان و تأسیسات نظامی نمی‌توانسته توسعه پیوسته داشته باشد، این عوامل به همراه دیگر عوامل انسانی باعث شد که توسعه ناپیوسته شهر در اولویت قرار گیرد، از این رو در برنامه‌های توسعه شهری کرمانشاه به ایجاد شهرها و شهرک‌های جدید برای جذب سریع جمعیت کرمانشاه توجه شده است. با وجود این، گسترش پیوسته شهر طی این سال‌ها (۶۵ تا ۷۵) از طریق احداث شهرک‌های خوابگاهی در پیوند با بافت موجود کرمانشاه، همچنان ادامه داشته است. در کرمانشاه این جریان موجب افزایش محدوده شهر در شمال شرق (شهرک‌های ظفر و تکاور و زیباشهر)، در غرب (شهرک دادگستری، کشاورزی و...) و در جنوب (پردیس، تپه‌های کسری و سراب کرمانشاه) و در شرق (اراضی کهریز) شد. در این مرحله شهر دچار توسعه پراکنده و بی‌نظم در تمام لبه‌های محدوده شد و ده‌ها تعاونی بزرگ و کوچک هرکدام زمین را بنا به توانایی خود طی این دهه شهر توسعه قابل توجهی به سمت شرق و جنوب نیز داشته است (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۲۷). در سال‌های پس از ۱۳۶۵ علیرغم گرایش به جذب زمین از طرف تعاونی‌ها چند اتفاق مهم ساختار توسعه شهری کرمانشاه را دگرگون کرد که اهم آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. کاهش نرخ رشد طبیعی جمعیت به حدود ۲ درصد و کمتر و همچنین کاهش شدید مهاجرت به شهر ۲. توقف جنگ تحمیلی و بازگشت تدریجی مهاجران جنگی ساکن در کرمانشاه به دیارشان ۳. اصلاح قانون زمین شهری و ممنوعیت واگذاری زمین

شهری و لغو ماده ۹ قانون مزبور ۴. اجماع نظرات متخصصان و مدیران مسائل شهری در مورد مخاطرات توسعه کالبدی شهرها.

این عوامل به‌طور کلی موجب توقف توسعه جغرافیایی کرمانشاه شد. این دوره مملو از فراز و نشیب‌های فراوان در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی در سراسر کشور می‌باشد که به‌تبع آن کرمانشاه نیز از این قائله بیرون نماند از جمله آغاز بکار نظام سیاسی جدید، آغاز و خاتمه جنگ تحمیلی و آوارگان جنگی و نابودی زیرساخت‌ها و... همراه با انجام و خاتمه طرح شهرنشینی و شبکه شهری ایران در طرح کالبد ملی (ایران در افق سال ۱۴۰۰) که تهیه آن از سال ۱۳۷۰ شروع شده بود، در اسفند ۱۳۷۵ پس از ۵ سال فعالیت پایان یافت. سپس به تصویب شورای عالی معماری و شهرسازی و بالاخره هیات دولت رسید (نظریان، ۱۳۹۱: ۲۶۹).

۷-۴- سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۹۰ ه.ش

در فاصله سال‌های ۷۵-۱۳۸۵ گسترش افقی شهر محدودتر از گذشته شد و عمده‌ترین تحوّل، تکمیل و متراکم شدن فضاهای موجود بود. واگذاری زمین‌های چند طرح آماده‌سازی که عموماً نیز از دهه گذشته بازمانده بود، معدود موارد گسترش در این دوره بود. در مجموع گسترش پرشتاب شهر در چند دهه گذشته به سیاست‌های رسمی مسکن و برنامه‌ریزی شهری و روند غیررسمی ساخت‌وسازها در شهر کرمانشاه بازمی‌گردد؛ در حال حاضر تحوّل اساسی در داخل شهرک‌ها و محله‌های موجود در جریان است که عمدتاً در شکل افزایش طبقات و رشد ارتفاعی این محله‌ها است. در چند سال اخیر، در پی اجرای سیاست مسکن مهر برای تأمین مسکن گروه‌های اجتماعی کم‌درآمد از سوی دولت برای ساخت مسکن برای گروه‌های درآمدی متوسط و فقرای شهری، رشد شهر در اندک فضاهای خالی حاشیه شهر و بیشتر به‌صورت گسسته ادامه پیدا کرد. هرچند که کرمانشاه در ابتدای دوره به‌صورت پراکنده رشد نمود و گسترش عمدتاً به‌سوی جنوب بود، ولی اکنون شهر در تمامی جهات بدون هدف پیش می‌رود.

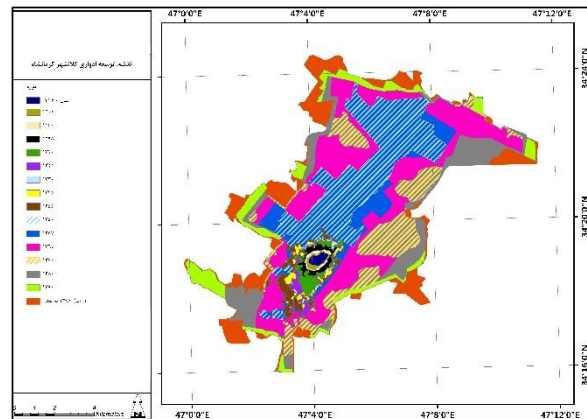
۸-۴- سال ۱۳۹۵ ه.ش به بعد

همچون دهه قبل رشد شهر از برون به‌واسطه مهاجرت‌ها و الحاق روستاها به شهر سبب گردیده است تا شهر قدیم تا حدودی از نوساختن خویش بازمانده و معاصر نگردد و جریان زمان در کالبد استوار آن راه نیابد و لازم است فرآیند تاریخی نو شدن بدان بازگردانیده شود، کرمانشاه از بدو شکل‌گیری همواره نقش پدافندی نسبت به مرزهای غربی کشورمان داشته است. حاشیه‌نشینی گسترده و بیکاری و.. از پیامدهای مضاعف جنگ برای این شهر محسوب می‌شوند و اساساً بین مسئله امنیت و رابطه مستقیم بین رشد شهر مشهود است و درعین حال جهات و نحوه گسترش شهر کماکان از شرایط

۱. این طرح شامل ۷۶ مجلد بوده و نشریه شماره ۱۱ آن مربوط به شبکه شهرهای مهم کشور بود. در طرح کالبد ملی، ایران به ۱۰ منطقه برنامه‌ریزی، ۱۲ حوزه جمعیتی و شهری و ۸۵ ناحیه برنامه‌ریزی که امروزه به ۹۰ ناحیه برنامه‌ریزی افزایش یافته است، تقسیم شد. و استان کرمانشاه همراه با استان‌های؛ همدان، کردستان، ایلام و لرستان در منطقه زاگرس قرار گرفتند و در حوزه غرب نیز استان‌های کرمانشاه، کردستان، لرستان و ایلام با ۵۶ نقطه شهری قرار گرفتند (نظریان، ۱۳۹۱: ۲۶۹).

جغرافیایی و گاهاً سیاسی تبعیت کرده است. مطابق با آخرین سرشماری سال ۱۳۹۵ جمعیت استان کرمانشاه ۱۹۵۲۴۳۴ نفر و جمعیت کلان‌شهر کرمانشاه ۹۴۶۶۵۱ نفر به‌عنوان مرکز استان بوده است (ملکی، ۱۴۰۰:۱۳۰). همان‌طور که در نقشه "روند گسترش شهر کرمانشاه" نمایان است تا سال ۱۳۶۵ شاهد رشد شهر عمدتاً در نواحی شمال رودخانه و به‌ویژه شمال شرقی محدوده کنونی شهر کرمانشاه بوده‌ایم.

نقشه ۲: توسعه ادواری کلان‌شهر کرمانشاه

مأخذ: نگارندگان

جدول ۳: مساحت دوره‌های زمانی توسعه ادواری شهر کرمانشاه

دوره	جمعیت	مساحت افزایش یافته به هر دوره به مترمربع	مساحت به هکتار	مساحت افزایشی هر دوره به مترمربع	مساحت افزایشی هر دوره به هکتار	درصد
1160	18000	410514.6293	41.05	410514.629	41.051	0.37
1200		652504.1568	65.25	241989.528	24.199	0.22
1240		980777.8013	98.08	328273.644	32.827	0.29
1300	60000	1836280.786	183.63	855502.984	85.550	0.77
1320	88622	3244240.643	324.42	1407959.857	140.796	1.26
1325		4215679.273	421.57	971438.631	97.144	0.87
1330		4571615.373	457.16	355936.100	35.594	0.32
1335	125439	5613865.154	561.39	1042249.781	104.225	0.93
1340		7670225.283	767.02	2056360.129	205.636	1.84
1350	187930	30853894.95	3085.39	23183669.670	2318.367	20.75
1357	290600	36508467.94	3650.85	5654572.984	565.457	5.06

1365	560514	63916037.57	6391.60	27407569.632	2740.757	24.53
1370	624084	76805311.42	7680.53	12889273.852	1288.927	11.53
1380	693157	89052161.75	8905.22	12246850.330	1224.685	10.96
1390	851405	97103640.48	9710.36	8051478.733	805.148	7.21
1395	946651	111745435.35	11174.54	14641794.865	1464.179	13.10
جمع				11174.544		100.00

مأخذ: نگارندگان

ساخت‌وسازها تا سال ۱۳۵۲ عمدتاً در بخش شمال غربی محدوده کنونی شهر روی داده است و بعد از آن تاکنون شهر عمدتاً در محدوده‌های شرقی، شمال شرقی، شمال غربی و جنوب غربی گسترش یافته است. به‌طور کلی کرمانشاه دارای گسترش افقی و پراکنده بوده است و از عوامل عمده این نوع رشد می‌توان به گسترش روستاها و ادغام آن‌ها در شهر، هجوم روستاییان و افزایش جمعیت و در نتیجه حاشیه‌نشینی، طرح‌های آماده‌سازی و ایجاد شهرک‌ها در نقاط پیرامونی شهر اشاره نمود (مهندسین مشاور سبزاندیش پایش، ۱۳۹۶: ۱۵ جلد دوم). باید اذعان نمود که کلان‌شهر کرمانشاه از تغییرات مورفولوژیکی و ریخت‌شناسی بی‌نصیب نبوده است و این شهر تغییرات مورفولوژیکی زیادی را تجربه کرده است. در سال ۱۳۹۳ روستاهای؛ کرناچی، نوکان، توکل‌آباد دره دراز، کهریز پل کهنه به شهر الحاق شدند و در سال ۱۳۹۷ با الحاق محدوده‌هایی از جمله الحاق محدوده مسکن مهر دولت‌آباد با ۱۳/۵ هکتار، اراضی تعاونی مسکن کارکنان آموزش و پرورش بوده در ضلع غربی شهر در حدود ۲۵ هکتار، نقطه سکونتگاهی صادقیه و جمعیت این شهر به بیش از یک میلیون نفر رسید و در سال ۱۳۹۷ از طرف وزارت کشور به‌عنوان کلان‌شهر اعلام گردید. در این میان شهر کرمانشاه به‌عنوان مهم‌ترین مرکز جمعیتی، سیاسی و کالبدی استان دارای ۸ منطقه شهرداری نیز می‌باشد و مناطق شهری کلان‌شهر کرمانشاه بالغ بر ۱۱۱۷۵ هکتار می‌باشد. از اهم موارد رشد شهرنشینی در این دوره زمانی ۱۳۷۰ به بعد می‌توان به خشکسالی اشاره نمود که موجبات مهاجرت روستائیان کمتر برخوردار را به مرکز استان فراهم نمود با توجه به جدول کالبد شهر در جهات مختلف به‌ویژه در دوره‌های زمانی ۱۳۵۰، ۱۳۶۵، ۱۳۷۰، ۱۳۸۰ و ۱۳۹۵ دارای بیشترین رشد فیزیکی و افزایش مساحت شهری بوده است، همان‌طور که اشاره گردید به‌مانند اکثر شهرهای ایران، هم‌زمانی این دوره‌ها با اجرای قانون اصلاحات ارضی، وفور درآمدهای نفتی، وقوع انقلاب، خشکسالی و بالا رفتن توقعات مردم و توجه به بهبود سطح رفاه خود و اهمیت جایگاه شهر و شهرنشینی و ... همراه بوده است، هرچند که عوامل دیگری همچون: مرکزیت مکانی و نقش گذرگاهی شهر کرمانشاه در غرب کشور، جنگ تحمیلی و مهاجرت مرزنشینان، الحاق روستاها و شهرک‌های هم‌جوار مزید بر دیگر علل، موجبات رشد افسارگسیخته و جاذبه جمعیتی این شهر شده‌اند.

۵- روند توسعه شهری با توجه به مدل آنتروپی شانون

در دهه‌های اخیر شهرها به شکلی بی‌برنامه رشد کردند و محدوده‌های شهری در مدت کوتاهی به چندین برابر وسعت اولیه خود رسیدند، یا توسعه آن‌ها در قطعاتی مجزا، بدون برنامه‌ریزی، تنگ و جسته‌وگریخته بود. این معضل، به الگوی گسترش یا پراکنش افقی شهری (sprawl) معروف گردیده است هرچند قاعده و قانون ثابتی در این ارتباط به‌طور دقیق قابل‌شناسایی نیست، اما وجود تعامل منطقی بین میزان جمعیت، پتانسیل‌های کالبدی رشد شهر و نحوه پاسخگویی به نیازهای مخاطبان برنامه‌ریزی، موضوعی است که به ابداع روش‌های مختلف میزان سازگاری بین این دو عامل پرداخته است. لذا در این مقاله که هدف آن شناخت ساختار فضایی و روند توسعه کالبدی فضایی با توجه به خطرپذیری زلزله و نحوه گسترش شهر با روش میدانی و مشاهده‌ای است ابتدا با استخراج اطلاعات ساخت‌وساز شهری در دو زمان مختلف و تطبیق و توجیه آن روی زمین، نحوه تغییرات صورت گرفته را ثبت و با اندازه‌گیری متغیرهای پژوهش (جمعیت، مساحت ساخت‌وساز شهری و وسعت شهر) در مدل آنتروپی شانون در طول دوره‌های موردنظر، (۱۱ ln) نحوه گرایش رشد فیزیکی شهر را از نظر قواره بررسی نموده است. آنتروپی یک مفهوم عمده در علوم فیزیک، علوم اجتماعی و تئوری اطلاعات می‌باشد که بیانگر درجه انحراف از اطلاعات ایجادشده در هر معیار می‌باشد (ملکی، ۱۴۰۲: ۱۹۰). این روش بیان می‌دارد که رشد کالبدی شهر، چه اندازه ناشی از رشد جمعیت و تا چه اندازه ناشی از عدم کنترل کالبدی شهر بوده است و منتج از آن راهکارها و راهبردهای مناسب را می‌توان در قبال آینده شهر اتخاذ نمود. در جدول زیر خلاصه تحولات تاریخی و کالبدی-فضایی کلان‌شهر کرمانشاه ارائه و به‌صورت نقشه دوره‌های زمانی نمایش داده شده است.

جدول ۴: محاسبه ارزش آنتروپی و روند توسعه ادواری کلان‌شهر کرمانشاه

دوره	سال	جمعیت	مساحت (هکتار)	pi	Ln(pi)	pi* ln(pi)	(-1)*pi* ln(pi)/LN(11)
۱	1160	18000	41.05	0.0008	-7.139	-0.006	
۲	1300	60000	183.63	0.0036	-5.640	-0.020	
۳	1320	88622	324.42	0.0063	-5.071	-0.032	
۴	1335	125439	561.39	0.0109	-4.523	-0.049	
۵	1350	187930	3085.39	0.0597	-2.819	-0.168	
۶	1357	290600	3650.85	0.0706	-2.651	-0.187	
۷	1365	560514	6391.6	0.1236	-2.091	-0.258	
۸	1370	624084	7680.53	0.1485	-1.907	-0.283	
۹	1380	693157	8905.22	0.1722	-1.759	-0.303	
۱۰	1390	851405	9710.36	0.1878	-1.672	-0.314	
۱۱	1395	946651	11174.54	0.2161	-1.532	-0.331	
مجموع		4446402	51709	1.000		-1.952	0.814

$$(11) = 2.398 \ln$$

مقدار H برابر $1/952$ است که به مقدار $ln 11$ که 2.398 است نزدیک است که بیانگر رشد پراکنده شهری است اگر مقدار ستون آخر کوچک تر و مساوی یک باشد بیانگر رشد پراکنده شهری است. مقدار ستون آخر $0/814$ است و به یک نزدیک است. اگر مقدار ستون آخر بزرگ تر از یک باشد بیانگر رشد بی‌قواره شهری است که چون مقدار ستون آخر $0/814$ است، این چنین نیست.

۶- بحث و یافته‌ها

۶-۱- تحولات الگوی توسعه کالبدی شهری در کلان‌شهر کرمانشاه

در کلان‌شهر کرمانشاه این احتمال بسیار قوی است که شهر پس از هر ویرانی، در نقطه دیگری بافاصله‌ای نه‌چندان دور از محل قبلی خود، ساخته می‌شده است که آخرین آن در عهد زندیه اتفاق می‌افتد، پایه‌های شهر جدید کرمانشاه با تهاجم به شهر قبلی کرمانشاه و قلعه نادری (در جوار رودخانه قره‌سو احداث شده بود)، انهدام و تخریب و سوزاندن آن و کوچ دادن ساکنان شهر، پی‌ریزی شد. درواقع کریم‌خان و سردمداران ایل زند علاقه‌ای به کرمانشاه نداشتند، دلیل آن عدواتی بود که نسبت به امرای زنگنه داشتند، ایل زنگنه از زمان صفویه به بعد در کرمانشاه و در غرب ایران همواره در مصدر قدرت بودند. کرمانشاه مدت‌ها در برابر فشار حملات زندیه مقاومت کرد تا بالاخره پس از نبردهای خونین، قلعه عظیم آن گشوده شد و شهر و قلعه به کلی ویران و متروکه گردید. پس‌ازاین واقعه، ساکنان شهر به مناطق اطراف، مهاجرت کرده و گروهی به سه دهکده فیض‌آباد، چنانی و برزه دماغ (که تقریباً به‌صورت مجموعه دهکده و بافاصله نه‌چندان دور از یکدیگر استقرار داشتند) در مجاورت رودخانه آبشوران روی آوردند و در آنجا شهری جدید را بنا نهادند، بنای شهر جدید نیز با این مهاجرت عظیم ناشی از حمله و تخریب، ساخت‌وساز در بافت درونی این سه دهکده آغاز و توسعه کامل در فضاهای خالی و حتی رشد فیزیکی در حلقه این دهکده‌ها شکل گرفت و شهر و مکانی جدید بانام کرمانشاه به‌عنوان سکونتگاهی آبادتر در تاریخ عرضه اندام نمود و نام سه دهکده مذکور نیز بر محلات شهر همچنان باقی ماند و ویرانه‌های شهر رهاشده

۱. به نظر می‌رسد اقدام به توسعه درون‌زا، تقسیم و تفکیک محله‌ای و اعتقاد به حفظ هویت محله و تعلق مکانی ساکنین با رشد و شکل‌گیری کالبدی فضایی شهر کرمانشاه با رویکرد دفاعی-پدافندی با یکدیگر عجین شده‌اند و همین پایه‌ای شد تا درگذر زمان مجموعه تاریخ و طبیعت دست در دست یکدیگر کرمانشاه فعلی را شکل دهند که درواقع تلفیق رسانیدن کوه به کوه و توسعه در پهنه دشت و گستره سراب و چشمه قنبر و تاق و سان با رودخانه‌های چمبشیر و آبشوران در دامنه کوه‌های جنوبی-شمالی (کوه سفید و پرآو و فرخشاد طاق‌بستان) به همراه رودخانه غربی - شرقی قره‌سو و شکل‌گیری ساخت‌وساز و توسعه شهر تا مکان کرمانشاه کهنه امتداد یابد و درواقع به‌نوعی تمام نشانه‌ها و گره‌گاه‌های دشت کرمانشاه در سیطره ساخت‌وساز شهری واقع گردد عامل دفاع از قدیم‌الایام در ساخت و توسعه شهری کرمانشاه (قبل و بعد اسلام و قبل و بعد انقلاب) ادامه‌دار بوده است و حتی توجه به این مهم در بطن طرح‌های توسعه نیز نمودار شده است. این شهر از مرکز ثانویه خود (بعد از ویرانه قلعه نادری در دوره زندیه به‌عنوان مکان اولیه) جهت دسترسی به ارتفاعات و توپوگرافی‌های شمالی و جنوبی و حتی تپه‌های داخلی رشد و توسعه پیدا کرده است و عامل دفاع غیرعامل را مدنظر داشته است (دسترسی و تسخیر ارتفاعات تا اوایل قرن بیستم مزیت اصلی و نگرش ساخت دفاعی همه شهرهای دفاعی محسوب می‌شد). حتی شبکه معابر داخلی تنگ و باریک و وجود دروازه‌های متعدد حفاظتی از گذشته در شهر خود عامل دیگری در صحنه بر این مهم است. و اهمیت عوامل طبیعی و تسخیر رودخانه‌ها و منابع آبی و خاکی در امتداد شمالی جنوبی و شرقی غریب مدنظر مردم و حاکمان بوده است و این نوع گسترش و الحاق موجب شد که شهر کرمانشاه بیش‌ازپیش مورد توجه دولت‌ها و مردمان حوزه غرب کشور قرار گیرد. (ملکی، ۱۴۰۰: ۱۴۶)

نیز کرمانشاه کهنه نامیده شد، شهری که دیگر هیچ اثری از آن باقی نمانده بود و تنها نامی از آن در خاطر ساکنین و بقایای قلعه عظیمه نادری، شاهی بر وجود آن بود. شهر کرمانشاه بار دیگر با منصوب گشتن الله قلی خان زنگنه از طرف کریم خان زند رو به آبادانی نهاد و ابنیه و راههای جدیدی را ایجاد کرد در واقع شاید بتوان گفت که سنگ بنای شهر امروزی کرمانشاه را ایشان بنا نهاد که وجود شواهد و مدارکی دال بر رشد و گسترش و توسعه شهر فعلی کرمانشاه در دوره زندیه گویای این مهم است از دلایل اثبات اهمیت کرمانشاه در گذر زمان و وجود تمدنی دیرینه در این شهر می توان به مواردی اشاره نمود که عبارت است از:

۱. اقلیم مساعد و خاک حاصلخیز دشت‌های کرمانشاه، چمچمال و ماهیدشت کنونی، وجود رودخانه‌ها، چشمه‌ها، سراب‌های عمودی و افقی و در شمال و جنوب شهر و به صورت مقاطع (سراب قنبر، چشمه طاق‌بستان، رودخانه‌های قره‌سو، آبشوران و چم بشیر و ... حکایت از موقعیت آبی مناسب این محدوده می‌باشد.
۲. وجود گوردخمه‌ها، آتشکده‌ها، سنگ‌نگاره‌ها، پل‌ها، کاروانسراها، قلعه‌ها و تپه‌های باستانی متعدد، آثار باستانی مکشوفه ۱، اسناد و گزارش‌های سیاحان و مورخین، تکترا دیان و گویش‌های مختلف ۲، سابقه تمدنی شهرهای تاریخی و آباد گذشته و کهن هم‌جوار با شهر کرمانشاه: از جمله کنگاور، بیستون، دینور، قصرشیرین، حلوان (محدوده سرپل ذهاب کنونی)، درنه، همدان، هرسین، سقز، ایلام و خرم آباد و...
۳. نقطه ثقل ارتباطی، کرمانشاه مرکز عبور کاروان‌ها و انتقال کالا از آسیای مرکزی، بین‌النهرین و خاورمیانه بوده است در گذر از دشت‌های بین‌النهرین و عبور از میان رشته کوه‌های زاگرس به سوی فلات ایران، منطقه کرمانشاهان از دیرباز از لحاظ ارتباطی دارای اهمیت فوق‌العاده بوده است. چنانکه دو راه مهم (شاهی و ابریشم) از این منطقه می‌گذشتند، اهمیت ارتباطی این ناحیه به حدی بوده که به دروازه آسیا معروف شده بود.
۴. کرمانشاه از بزرگ‌ترین شهرهای ایران است که به یک مرکز تجاری مهم تبدیل شده است هر چند که افتتاح راه آن در سال میلادی ۱۹۳۸ (۱۳۱۷ شمسی) از بندر شاهپور (امام خمینی فعلی) در خلیج فارس و گذر آن از طریق اهواز،

۱. باستان‌شناسان در سال ۱۹۴۵ میلادی دانه‌ای به نام «امر» در منطقه کرمانشاه کشف کردند که می‌توان آن را نوعی بذر جو و گندم دانست از جمله کشفیات دیگر کشف چند «تبردستی سنگی» در روستای گاکیه کرمانشاه مربوط به حدود ۲۰۰ هزار سال پیش، و نیز کشف قدیمی‌ترین مدارک اهلی کردن حیوانات به ویژه «بز» در تپه‌های کرمانشاه حاکی از قدمت و پویایی دامداری و اقتصاد پیشینیان در این سامان است.

۲. خاستگاه این منطقه با ارزش ژئوپلیتیک و گره‌گاه نظامیان و قشون حکام برای پیش برد آمل نظامی و مقاصد سیاسی حکومت‌ها، این واقعیت را آشکار می‌سازد که این شهر برای مدت‌زمانی طولانی چیزی بیش از یک روستای بزرگ کردنشین بوده است. مکان شکل‌گیری شهر در ادوار تاریخی از قدیم‌الایام تاکنون موجبات جغرافیای فرهنگی متنوع، رنگارنگ و غنی فرهنگی و گویشی و... را در این بخش از جغرافیای ایران در طی چندین هزار سال با کش و قوس‌های فراوان در تغییر حکومت‌ها و فرامین صادره در جغرافیای این آب‌و خاک به وجود آورده است و شاید بتوان گفت تحمیل نموده است. این تنوع دینی و زبانی و... در این بوم و بر، که مهاجرت و انتقال این اقلیت‌ها را به‌عنوان مختلف در گذر زمان در پی داشته است مسلماً با اهدافی توسط پادشاهی‌های مختلف صورت گرفته است و قطعاً می‌تواند بر جایگاه ویژه این کهن دیار صحنه گذارد.

اندیمشک، اراک، قم و تهران و از آنجا به سوی بندر شاه که در جنوب غربی دریای خزر قرار گرفته است به تجارت کرمانشاه و کارکردهای تجاری شهر آسیب رسانده است و این آسیب چشمگیر بوده است و اینجاست که رشد اهواز با احداث راه آهن استارت زده می شود اما در این اواخر تنها تکمیل جاده تهران بغداد و افزایش میزان رفت و آمد سبب احیای تجارت در کرمانشاه شده است اما ذکر این نکته را نباید از نظر دور داشت که هر چند فاصله کرمانشاه از دیگر کلان شهرها و شهرهای بزرگ زیاد می باشد اما فاصله نزدیک با دیگر شهرهای متوسط و میانه اندامی همچون خرم آباد، همدان و سنندج بی شک در توسعه شهر کرمانشاه مؤثر بوده اند.

۵. کرمانشاه به عنوان یکی از غربی ترین شهرهای ایران در نقطه مرکزی مسیر خرمشهر و تبریز قرار گرفته است اما نباید از نظر دور داشت که شهر دارای کاستی هایی نیز بوده است و همین امر موجبات رکود را در مقاطعی از تاریخ برای این شهر ایجاد کرده است چندین دلیل به ما کمک می کند تا توضیح دهیم چرا کرمانشاه در مقایسه با تبریز، اصفهان و مشهد و شیراز، یک مرکز استانی درجه اول نبوده و نیست که عبارت اند از :

- بی شک، کرمانشاه در گذشته شکوه و عظمت شهری، شهرهای مذکور را نداشته و هرگز نیز پایتخت ایران نبوده است ولی به عنوان مختلف، با توجه به مزیت های محیطی با تغییر حکومت ها و متناسب با منافع سلاطین دست خوش سیاست های آن ها گشته است.

- کرمانشاه هرگز کانون امپراتوری و یا حتی پایتختی ایران نبوده است و باینکه شهر نسبتاً بزرگی است امروزه به دلیل معماری معمولی آن توریست های اندکی را جذب می کند، صرفاً مکان های جغرافیایی آن زیباست این شهر همیشه مرکز حکومتی، نظامی و بازرگانی در میان رشته کوه های زاگرس بوده و همواره تحت سلطه قبایل چادر نشین قرار داشته است. بنابراین تعجبی ندارد که شهر، خیرین (Benefactors) اندکی داشته و امکانات اجتماعی آن تا این اندازه ناچیز باشد. یکی از دلایل اینکه افراد تحصیل کرده کرمانشاهی به تهران، مهاجرت می کنند این است که مانند پایتخت اکثر کشورهای در حال توسعه، قسمت اعظم تسهیلات رفاهی شهری در تهران متمرکز شده است (قلی پور، ۱۳۹۵: ۲۱۵).

- جاذبه های اجتماعی (social attraction) اندکی در تهران و دیگر شهرهای بزرگ ایران یافت می شود، در کرمانشاه که در مقایسه با شهرهایی مانند اصفهان و شیراز از لحاظ اجتماعی، کمتر توسعه یافته است، نکته یاد شده نه تنها در تاریخچه این شهر بلکه در کارکردهای استانی کرمانشاه نیز پیداست.

- مضاف بر این، هیچ وقت مرکز مذهبی مشهوری نبوده و به همین خاطر، همچون قم و مشهد جمعیت زیادی از زائران و دانشمندان را به خود جذب نکرده است و به عنوان نقطه استراتژیک مهم در قلب منطقه کوهستانی محل زندگی عشایر فعالیت داشته است.

۱. به قول زنده یاد دکتر حسین شکویی جهان سوم در پایتخت های آن خلاصه می شود.

تأثیر عوامل سیاسی-نظامی به واسطه نقش‌های طبیعی در توسعه کالبدی فضایی کلان‌شهر کرمانشاه فوق‌العاده مؤثر بوده است اما رشد شهر از دهه ۱۳۳۰ به بعد مشهودتر است که هدایت توسعه اصلی شهر در این دوره را به‌طور خلاصه می‌توان به عوامل زیر نسبت داد: ۱. نبود امکان توسعه بیشتر در سمت جنوب و محدودیت توپوگرافی ۲. وجود بستر و شیب نامناسب زمین‌های شمالی شهر ۳. سیاست‌های دولت در تأمین مسکن و مکان‌یابی شهرک‌های جدید ۴. ارزانی زمین‌های پیرامون و دورتر (مثلاً اطراف بلوار تاق بستان) و ساخت‌وساز غیرمجاز ۵. تمرکز مؤسسه‌های صنعتی و امکانات و زمینه‌های حمل‌ونقل و ... در شمال شهر؛

طی دهه ۶۵ - ۱۳۵۵ رشد شتابان جمعیت موجب گسترش فرعی شهرنشینی شد که در آن همه عوامل عمومی و خصوصی در جهت تشدید فرآیند شهرنشینی و شهرگرایی فعالیت می‌کردند. نباید از نظر دور داشت که موانع طبیعی و مصنوعی توسعه پیوسته شهر را تحت تأثیر قرار داده‌اند. آنچه گویای این مهم است این است که شهر از جهات شمال، جنوب و شمال شرق، در محاصره عوامل توپوگرافیک قرار دارد و تنها از طرف غرب، شرق، جنوب شرق و تا حدودی جنوب غرب این عامل دخالتی نداشته، هرچند که بخش اصلی سایت‌های صنعتی شهر و فرودگاه در این قسمت متمرکز شده‌اند بعلاوه به فرض عدم هیچ‌گونه مشکل طبیعی در این قسمت در صورت توسعه شهر، بخش صنعتی و فرودگاه (شمال شرق و شمال غرب) به‌عنوان حائل و موانع بزرگ و مهمی برای این منظور می‌باشند. در نتیجه چنین عواملی، کمبود فضا در این محدوده‌ها کاملاً مشخص و نمایان است. در چنین فضایی تخصیص بهینه فضا، جایابی و انتخاب مکان‌های مناسب برای کاربری‌ها از حساسیتی مضاعف برخوردار است، خصوصاً وجود رودخانه غربی شرقی قره سوه و عبور آن از مرکز بافت، این تنگنا و حساسیت را به‌حد اعلای رسانده است. رشد پرشتاب کرمانشاه در دهه‌های اخیر سازمان سنتی شهر را که تا گذشته نه‌چندان دور متکی بر تقسیمات محله‌ای ۱ بود، درهم‌شکسته است. کرمانشاه در جریان رشد تاریخی خود بارها به‌سوی آبادی‌های پیرامون و فضاهای مناسب گرداگرد شهر به‌ویژه در محورهای ارتباطی گسترش یافته است. اما عطش شهر برای گسترش درون بستر طبیعی شهر با موانع جدی روبرو شده است. اهم محدودیت‌ها و موانع توسعه کالبدی شهر عبارت‌اند از: ۱) توپوگرافی: شهر کرمانشاه در مرکز دشت کرمانشاه و به‌صورت شمالی-جنوبی قرار گرفته است. شهر کرمانشاه از جهت شمال و شمال شرق، جنوب با محدودیت جدی عوارض توپوگرافی روبروست ۲) زمین ساختی: شهر کرمانشاه از نظر احتمال وقوع زلزله و شدت زمین‌لرزه در مناطق با خطر متوسط پهنه‌بندی شده است ۳) اراضی کشاورزی: اراضی قابل‌استفاده برای کشت به‌عنوان مانع واقعی توسعه کرمانشاه در مسیر شرقی-غربی تلقی می‌شود ۴) محدودیت‌های مصنوعی: شکل‌گیری پاره‌ای از فعالیت‌ها مانند شرکت صنعتی درود فرامان، فرودگاه، پادگان‌های نظامی از جمله موانع اصلی توسعه فیزیکی کرمانشاه قلمداد می‌شود.

۶- نتیجه‌گیری

۱. کنترل اجتماعی، امنیت، اجتماع همبسته، تعلق جمعی به مکان محلی از ویژگی‌های اجتماعی محله هستند (عظیمی آفداش، ۱۳۹۸: ۸۱ (الف)).

در مورفولوژی شهری کرمانشاه عوامل مختلفی مؤثر بوده‌اند، فرم شهری با سه عنصر کالبدی پایه‌ای شامل: ساختمان‌ها و فضاهای باز مرتبط، قطعات و خیابان‌ها تبیین می‌گردد؛ فرم شهری را می‌توان در چهار سطح مجزا تعریف کرد که عبارت‌اند از: قطعه ساختمانی - ساختمان - بلوک و خیابان-شهر، با توجه به بررسی‌های به‌عمل‌آمده شکل و الگوی توسعه کالبدی-فضایی کلان‌شهر کرمانشاه از الگوی خطی-شعاعی و در بافت‌های داخلی و کهن و حوزه شرقی-غربی به‌موازات رودخانه با توسعه در دشت‌های چمچمال-ماهیدشت تا حدودی از الگوی شعاعی - شطرنجی تبعیت می‌نماید، بررسی توسعه کالبدی فضایی و پدافند شهری با توجه به مدل آنتروپی شانون و با توجه به پروسه انجام‌گرفته می‌توان نتیجه گرفت رشد افقی و اسپرال بوده است که شرح دوره‌های دیگر در ادامه مقاله ارائه‌شده است ساخت‌وسازهای مسکن مهر، الحاق روستاهای حریم به محدوده شهر، خشکسالی‌های منطقه و مهاجرت روستائیان و... از جمله پدیده‌آوردندگان این رشد و گسترش هستند که عمدتاً از دهه ۱۳۳۰ به بعد عوامل متعدد دیگری موجب رونق گرفتن شهر و اهمیت جایگاهی آن در غرب کشور نسبت به دیگر شهرهای هم‌جوار را فراهم آوردند که هم در بُعد پذیرش مهاجرین و توسعه افسارگسیخته شهر قابل‌بحث است و هم از بُعد توجه دولت که سرمایه‌گذاری‌ها و برنامه‌های توسعه شهری و حتی برنامه‌هایی که موجب دافعه روستایی و زرق‌وبرق شهری را برای مهاجرین به وجود آورد قابل‌کنندوکاو و کاوش است هرچند که ذکر این مهم لازم است که در قیاس با شهرهای هم‌جوار، کلان‌شهر کرمانشاه را به کرمانشاه امروزی در طول یک قرن گذشته از بُعد سرمایه‌گذاری دولتی به این رشد فیزیکی رسانده است وگرنه سرمایه‌گذاری آن‌چنان کلانی هم در قیاس با خیلی از کلان‌شهرهای امروزی ایران صورت نگرفته است غیر از چند نمونه مختصر و جزئی، در هر صورت برنامه‌های توسعه شهری و.. به‌عنوان جاذبه شهری و اصلاحات ارضی، خشکسالی و از همه مهم‌تر جایگاه نظامی-دفاعی شهر که می‌توان اذعان داشت در اعصار تاریخی روند توسعه ادواری کرمانشاه با نظام دفاعی و پدافند شهری عجین بوده است و به‌نوعی رشد فیزیکی کرمانشاه محصول عامل دفاعی نیز بوده است. همچنین عامل وقوع جنگ تحمیلی و مهاجرت آوارگان و جنگ‌زدگان استانی و... از فاکتورهای این رشد افسارگسیخته بوده‌اند و این لجام‌گسیختگی و فشار جمعیتی آن‌چنان مشهود است که سکونتگاه‌های غیررسمی و تزریق شهرک‌های مسکونی خارج از برنامه‌های توسعه‌ای از پیش طراحی‌شده، گنجایش طرح را شکسته و همین عوامل به همراه فقر اقتصادی و نبود نظارت دقیق این مهم را معنادار نموده است به حدی که رابطه معناداری بین پایگاه اجتماعی-اقتصادی همچون خیلی از شهرهای ایران با ساختار فضایی-فیزیکی دارد و به شهر شکلی در قواره پایگاه اقتصادی اجتماعی داده است و آنچه عیان است رشد و توسعه دایره‌وار شهر تا سال ۱۳۳۰ و بعد از آن رشد خطی شهر از سراب طاق‌بستان در ضلع شمالی تا سراب قنبر در ضلع جنوبی تا ۱۳۵۰ حکم‌فرما بوده است و از این تاریخ تاکنون پراکند رویی شهر و رشد فیزیکی شهر در اضلاع غربی و شرقی شهر با احداث شهرک‌های صنعتی و ایجاد محلات مسکونی در این اضلاع باهدف برنامه‌های توسعه‌ای و کمک به آبادانی و عمران سیطره داشته و دارد؛ شهر کرمانشاه در وضع موجود دارای نقش اداری-سیاسی، دفاعی، ارتباطی-گردشگری است و دارای پتانسیل توریست‌درمانی، صنعتی، دانشگاهی و بازرگانی نیز هست، نتایج نشان می‌دهد که این شهر از الگوی خطی-شعاعی تبعیت می‌کند ولی امتداد شمالی

جنوبی شهر به واسطه عوارض طبیعی رشد شهر را به نهایت خود رسانیده است و مسلماً شهر به توسعه درون‌زا او استفاده از اراضی قهوه‌ای در مبحث خطی (آن‌هم به موازات خیابان‌های شمالی-جنوبی موجود) خود ناچار است، البته با رعایت اصول مقاوم‌سازی حداکثری و ایجاد فضاهای سبز و باز مناسب و... نه صرفاً فشرده‌سازی محض را ترویج و توسعه دهد. از اراضی مناسب جهت گسترش افقی شهر، محدوده غرب به سمت جنوب غربی و اراضی شرق و جنوب شرقی شهر کرمانشاه است، روند ساخت‌وسازهای قانونی که در سال‌های اخیر با سیر نزولی همراه بوده و عمدتاً در محدوده شمال شرقی، غرب، شمال غربی و جنوب غربی شهر صورت می‌پذیرد، غالباً به‌سوی توسعه عمودی و ساخت‌وسازهای بیش از سه طبقه معطوف گشته و با بهبود در کیفیت ساخت‌وسازها همراه بوده است که در عمل در برخی محدوده‌ها توان توسعه کالبدی نمایان و در برخی زوایا و اضلاع توسعه کالبدی با مشکل مواجه خواهد شد که این امر؛ باتوجه به وجود چندین گسل در شمال و جنوب و موازات رودخانه قره‌سو اجتناب‌ناپذیر است. لذا توسعه شبکه شریانی در شمال شهر و بالأخص در جهات غربی-شرقی (به موازات رودخانه قره‌سو و توسعه در دشت‌های ماهی دشت به چمچمال) که به نظر می‌رسد از پتانسیل لازم برای توسعه شعاعی-شطرنجی برخوردارند، البته به‌واسطه نقش گذرگاهی و سدالته مرزی-دفاعی حالت تدافعی و دژگونه خود را در دل این الگوی شعاعی با رشدی خطی و نظمی شطرنجی از کوه‌های شمالی تا ارتفاعات جنوبی ادامه داده است و صرفاً رعایت اصول پدافند غیرعامل در شهرسازی و انجام اقداماتی همچون: افزایش سرانه کاربری‌های سبز، امدادی-درمانی، استفاده از مصالح مقاوم و ایجاد کاربری‌های چندمنظوره و... می‌طلبد در خاتمه به نظر می‌رسد الگوی کالبدی-فضایی شهر به‌صورت شعاعی-خطی فعلی بهترین مدل برای توسعه شهری کلان‌شهر کرمانشاه بانظم داخلی شطرنجی می‌باشد و در بحث الگوهای توسعه کالبدی-فضایی توسعه شهری در حوزه جنوب و جنوب غرب ساخت‌وساز درونی با توجه به پتانسیل داخل شهر پیشنهاد می‌شود. شهر کرمانشاه از معدود کلان‌شهرهای کشور و حتی جهان است که چهار طرف آن به‌صورت دایره‌وار توسط محلات حاشیه‌نشین و غیررسمی احاطه شده است و جنوب و شمال شهر در احاطه حاشیه‌نشینان قرار دارد.

منابع

۱. ابازری، یوسف علی. قلی پور، سیاوش. (۱۳۹۱). فضای اجتماعی شهر کرمانشاه در دوره قاجار، پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره ۲، شماره ۱، بهار و تابستان، صص: ۹-۳۷.
۲. ابن حوقل، محمد بن حوقل. (۱۳۴۵)، صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، وینا، تهران.

۱. سیاست توسعه درون‌زا در پاسخگویی به چالش‌های بافت‌های ناکارآمد در حدفاصل سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۸ در دستور کار نهادهای ذی‌ربط قرار گرفت. توسعه درون‌زا به توسعه شهر از طریق احیاء بافت‌های فرسوده و ناکارآمد، زمین‌های خالی و اراضی با تراکم کم و اراضی قهوه‌ای واقع در محدوده‌های شهری موجود (توسعه درون‌شهری) (کامران و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۸۰). تأکید دارد. اراضی قهوه‌ای (زمین‌های متروکه در داخل شهرها با احتمال خطرات آلودگی) عبارت‌اند از: کارخانه‌ها، گاراژها و انبارها، پایانه‌ها، زندان‌ها و... که قبلاً داری کاربری فعالی بوده‌اند و اما امروزه به دلیل تغییر الگوی زندگی و... کارایی خود را در دل شهرها از دست داده‌اند و درواقع به فضاهای بی‌دفاع شهری تبدیل شده‌اند (پوراحمد، ۱۳۹۵). قابل‌ذکر است که توسعه مجدد زمین‌های قهوه‌ای با رشد هوشمند شهری انطباق بیشتری دارد (عظیمی آقداش، ۱۳۹۸: ۸۳، الف)) برای مطالعه بیشتر در مورد توسعه درون‌شهری و میان‌افزا مراجعه شود به (شفاغتی، ۱۳۸۹).

۳. افشار سیستانی، ایرج. (۱۳۷۱)، کرمانشاه و تمدن دیرینه آن، زرین، تهران.
۴. امیریان، سهراب. (۱۳۷۸)، بررسی و تحلیل پراکندگی فضایی و عملکردی پارک‌های شهر کرمانشاه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران.
۵. ایراندوست، کیومرث. آشوری، کسری. هاشمی، بهیه. (۱۳۹۵)، بازشناسی عناصر تاریخی هسته شهر ایرانی مطالعه موردی؛ هسته تاریخی مرکز شهر کرمانشاه، فصلنامه علمی پژوهشی شهر ایرانی اسلامی، شماره بیست و چهارم، تابستان، صص: ۸۵-۹۹.
۶. باقرآبادی، رسول (۱۴۰۱)، بررسی تغییرات اقلیمی شهر کرمانشاه با استفاده از روش‌های ضریب خشکی دوارتن، منحنی آمبروترمیک و اقلیم نمای آمبرژه در بازه‌ی ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۹، جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۴، شماره ۴، بهار، صص ۱۷۴-۱۸۵.
۷. بحرینی، سید حسین. (۱۳۸۲)، فرایند طراحی شهری تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم.
۸. برومندسرخابی، هدایت‌الله. (۱۳۸۸)، در جستجوی هویت شهری کرمانشاه، ناشر: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، چاپ اول، تیراژ: ۲۰۰۰، صفحات: ۳۳۰.
۹. بیگلری، هرمز. (۱۳۷۴)، تاریخ کرمانشاه در عصر قاجار: نگرشی به تاریخ اجتماعی، سیاسی، اقتصادی کرمانشاه به انضمام اسناد و مدارک تاریخی، کرمانشاه: طاق‌بستان.
۱۰. پوراحمد، احمد. (۱۳۹۵)، جزوه درسی بنیان نظری شهرهای اسلامی دوره دکتری دانشگاه پیام نور تهران مرکز تحصیلات تکمیلی. سوم خردادماه.
۱۱. پورمحمدی، محمدرضا، ملکی، کیومرث. ۱۳۹۵. پدافند غیرعامل؛ استراتژی‌های توسعه و امنیت منطقه شهری، انتشارات: موسسه نشر شهر با همکاری معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، چاپ اول زمستان.
۱۲. پورمحمدی، محمدرضا، ملکی کیومرث. ۱۴۰۰. پدافند غیرعامل و استراتژی‌های توسعه و امنیت منطقه شهری، چاپ دوم (ویرایش جدید همراه با اضافات)، ناشر: انتشارات فروزش، بهار.
۱۳. ثابتی منش، جلیل. (۱۳۸۱)، ارزیابی طرح جامع شهر کرمانشاه با تأکید بر ابعاد فضایی-کالبدی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت‌معلم تهران، استاد راهنما: دکتر محمد سلیمانی، استاد مشاور: دکتر اکبر قویدل، دی‌ماه، تعداد صفحات: ۱۷۲.
۱۴. حسامیان، فرخ. (۱۳۷۷). شهرنشینی مرحله گذار در شهرنشینی در ایران، تهران: انتشارات آگاه.
۱۵. حسین زاده، محمدمهدی. ثروتی، محمدرضا. صرافی، مظفر. اسماعیلی، رضا. پناهی، رؤیا. (۱۳۹۳)، بررسی محدودیت‌های ژئومورفولوژیک برای توسعه فیزیکی شهر کرمانشاه، فصل‌نامه آمایش محیط، دوره ۷، شماره ۲۶، پاییز، صص: ۳۸-۱۹.
۱۶. خدیوی، سیامک. (۱۳۷۹)، معرفی مختصر بافت تاریخی کرمانشاه، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی کشور، پژوهشگاه، تهران.

۱۷. خسروپناه، محمدحسین. (۱۳۹۱). اعتصاب در پالایشگاه نفت: کرمانشاه. خرداد ۱۳۲۴، گفتگو، شماره ۶۱.
۱۸. دارایی، نصیبه. (۱۳۹۶)، تحلیل و بررسی بافت فرسوده بخش مرکزی شهر کرمانشاه از منظر زیست پذیری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی، اساتید راهنما: دکتر محمد سلیمانی و دکتر سیمین تولایی، استاد راهنما: دکتر فرزانه ساسان پور، تعداد صفحات: ۱۳۷.
۱۹. رستمی، مسلم. شاعلی، جعفر. (۱۳۸۸)، تحلیل توزیع فضایی خدمات شهری در شهر کرمانشاه، فصلنامه علمی پژوهشی چشم‌انداز جغرافیایی، سال چهارم، شماره ۹، پاییز و زمستان، صص: ۲۷-۵۱.
۲۰. رضوانی، علی‌اصغر. (۱۳۸۲)، روابط متقابل شهر و روستا، چاپ پنجم، انتشارات دانشگاه پیام نور.
۲۱. سالنامه آماری استان کرمانشاه، (۱۳۹۷-۱۴۰۰).
۲۲. سرشماری عمومی نفوس و مسکن، (۱۳۳۵-۱۳۹۵)، مرکز آمار ایران.
۲۳. سلطانی، محمدعلی. (۱۳۷۲). جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، تهران: سها.
۲۴. سوداگر، محمدرضا. (۱۳۶۹). رشد روابط سرمایه‌داری در ایران (مرحله انتقالی ۱۳۰۴-۱۳۴۰)، تهران: موسسه تحقیقات اقتصادی یازند.
۲۵. شفاعتی، آرزو. (۱۳۸۹)، «توسعه میان‌افزا؛ به‌سوی راهبرد توسعه مطلوب شهری، نمونه موردی: محور تاریخی-فرهنگی کلان‌شهر تبریز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز.
۲۶. صالحی، بهرام. ۱۳۶۷، انگیزه حفظ و احیای بافت‌های قدیمی و سنتی، مجله معماری و شهرسازی، شماره ۱، مهر و آبان، صص: ۲۴-۳۱.
۲۷. عظیمی آفدش، محمد. (۱۳۹۸)، (الف)، تشریح کامل و تفصیلی سؤالات آزمون‌های نظام‌مهندسی شهرسازی با توضیحات جامع و اطلاعات تکمیلی "بر اساس آخرین اصلاحیه قوانین و مقررات شهرسازی و کتاب‌های مرجع"، چاپ سوم، ویرایش جدید، نشر نوآور، تهران.
۲۸. عظیمی آفدش، محمد. (۱۳۹۸)، (ب)، شرح درس آزمون‌های نظام‌مهندسی شهرسازی، جلد اول، چاپ دوم، نشر نوآور، تهران.
۲۹. علی‌اکبری، اسماعیل. طالشی، مصطفی. کرمی، محمدرضا. ملکی، کیومرث. (۱۴۰۰)، (الف) تحلیل آسیب‌پذیری ابعاد طبیعی، کالبدی، اجتماعی و اقتصادی کلانشهر کرمانشاه در برابر زلزله، فصلنامه علمی پژوهشی اطلاعات جغرافیایی (سپهر)، دوره: ۳۰، شماره: ۱۱۷، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، بهار، تهران. تابستان.
۳۰. علی‌اکبری، اسماعیل. طالشی، مصطفی. کرمی، محمدرضا. ملکی، کیومرث. (۱۴۰۰)، (ب) رویکرد عدم قطعیت در ارزیابی آسیب‌پذیری از زلزله در محیط سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) مطالعه موردی کلان‌شهر کرمانشاه، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، موسسه آموزش عالی قشم، شماره ۴۳، تابستان.

۳۱. علی اکبری، اسماعیل. مرصوصی، نفیسه. اکبری، مجید. (۱۳۹۹). آسیب شناسی فرا روش پژوهش های زیست پذیری در مقیاس کلان شهرهای ایران، فصلنامه جغرافیا و آمایش شهری منطقه ای، سال دهم، شماره ۳۵، تابستان ص ۸۵-۱۰۶.
۳۲. قلی پور، سیاوش. (۱۳۹۵)، کرمانشاه شهری در ایران، جی. آر. کلارک و بی. دی. کلارک، چاپ اول، انتشارات دانشگاه رازی.
۳۳. کامران، حسن. وارثی، حمیدرضا. پریزادی، طاهر. حسینی امینی، حسن. (۱۳۹۰)، بررسی نقش طرح های توسعه کالبدی در پراکنده رویی شهری با رویکرد پدافند غیرعامل نمونه موردی شهر سنندج، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره هفدهم، پاییز و زمستان.
۳۴. مرادی، بهروز. لطفی، حیدر. کرمی، زین العابدین. کفاشان طوسی، فرزانه. (۱۳۹۸)، تحلیل و بررسی تهدیدات امنیت ملی در مناطق مرزی (مطالعه موردی استان کردستان)، فصلنامه علمی-پژوهشی جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، سال دهم، شماره ۱، زمستان، صص: ۲۰۲-۱۸۱.
۳۵. مستوفی، حمدا... (۱۳۳۶)، نزهة القلوب، به کوشش محمود دبیر سیاقی، تهران، کتابخانه طهوری.
۳۶. مشهدی زاده دهاقانی، ناصر. ۱۳۸۵، تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، چاپ ششم، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۳۷. مقدسی ابو عبدالله... محمد بن احمد. (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، بخش ۲، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان.
۳۸. ملکی، کیومرث. (۱۳۸۹)، بهینه سازی کاربری اراضی با تأکید بر پدافند غیرعامل و نقش راهبردی آن در برنامه ریزی شهری با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)؛ مطالعه موردی: شهر سنندج، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تبریز.
۳۹. ملکی، کیومرث. (۱۳۹۷)، برنامه آمایش سرزمین استان کرمانشاه، بخش اول، فصل چهارم، بخش مطالعاتی: پدافند غیرعامل و مخاطرات محیطی و محیط زیستی، کارفرما سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان کرمانشاه، مجری دانشگاه رازی، مدیر پروژه دکتر جمال فتح اللهی، تابستان.
۴۰. ملکی، کیومرث. (۱۴۰۰)، تبیین و ارائه الگوی کالبدی-فضایی توسعه شهری در پهنه های خطر زلزله (مورد مطالعه: کلان شهر کرمانشاه)، رساله دکتری تخصصی (Ph.D). رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، مرکز تحصیلات تکمیلی تهران، دانشکده علوم اجتماعی، گروه جغرافیا، تابستان، صص: ۳۰۲.
۴۱. ملکی، کیومرث، ۱۴۰۲، شبکه تهدید و حلقه مخاطره در بحران زلزله با رویکردی بر پدافند غیرعامل در برنامه ریزی کاربری اراضی چندمنظوره (مطالعه موردی: کلان شهر تبریز)، طرح رساله دکتری رشته جغرافیا و برنامه ریزی شهری، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشکده برنامه ریزی و علوم محیطی، دانشگاه تبریز، در دست انجام، استاد راهنما: پروفیسور محمدرضا پورمحمدی

۴۲. ملکی، کیومرث. علی اکبری، اسماعیل. پاهکیده، اقبال. پورخداداد، بهناز. (۱۳۹۵)، مراکز تهدید پذیر استان کرمانشاه و ملاحظات پدافند غیرعامل با رویکردی بر استراتژی پنج حلقه واردن، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه جغرافیای انتظامی، شماره ۱۳، سال چهارم، بهار.

۴۳. ملکی، کیومرث. پورمحمدی، محمدرضا. یوسفی شهیر، هانیه. مسعودی اصل، بهزاد. ۱۴۰۲، (الف)، تحلیل مؤلفه‌های اثرگذار در زلزله و ارزیابی آسیب‌پذیری مناطق شهرداری از منظر پدافند غیرعامل (مطالعه موردی کلان‌شهر کرمانشاه)، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، دوره ۳۸؛ شماره ۳، تابستان.

۴۴. ملکی، کیومرث. حیدری فر، محمد رئوف. نوروزی، مسعود. پژمان، نادر. ۱۴۰۲، (ب)، توسعه ادواری کلان‌شهر کرمانشاه و تحلیل آسیب‌پذیری زلزله از منظر پدافند غیرعامل با استفاده از مدل‌های تاپسیس و آنتروپی شانون، فصلنامه آمایش سیاسی فضا، دوره پنجم، شماره ۴، شماره پیاپی ۲۰، دانشگاه تربیت مدرس، پاییز.

۴۵. موحد، علی. امانپور، سعید، نادری، کاوه. (۱۳۹۰)، بازاریابی گردشگری شهری بر اساس برندیابی با مدل فرآیند تحلیل سلسله مراتبی AHP (مطالعه موردی: شهر کرمانشاه)، مجله علمی تخصصی برنامه‌ریزی فضایی، سال اول، شماره سوم، زمستان صص: ۱۷ - ۳۶.

۴۶. مهندسان مشاور تدبیر شهر، (۱۳۸۲). گزارش امکان‌سنجی طرح توانمندسازی اسکان غیررسمی کرمانشاه، وزارت مسکن و شهرسازی.

۴۷. مهندسین مشاور سبزاندیش پایش، (۱۳۹۶)، سند چشم‌انداز ۲۰ ساله توسعه و برنامه راهبردی-عملیاتی (پنج‌ساله اول) شهرداری کرمانشاه، کارفرما شهرداری کلان‌شهر کرمانشاه، شناسایی و بررسی اسناد توسعه شهری کرمانشاه (ویرایش سوم)، جلد دوم، مهرماه. تعداد صفحات ۱۲۴.

۴۸. نظریان، اصغر. ۱۳۹۱، پویایی نظام شهری ایران، چاپ سوم، انتشارات مبتکران.

49. Clarke, j. I. & Clark, b.d. (۱۹۶۹), Kermanshah An Iranian Provincial City, University Of DURHAM

50. Hon .G. Curzon 1892, Persia and the Persian uestionion , London , vol. 1. P.559

51. www.UrbanManagement.ir